

Archivariorum historicorumque magistra

Dr. Rani Boobally

Archivarium historicorumque magistra

Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő
70. születésnapjára

SZERKESZTETTE

Kádár Zsófia
Lakatos Bálint
Zarnóczy Áron

Magyar Levéltárosok Egyesülete
Budapest, 2013

A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 13.

A kötet az NKA támogatásával jelent meg.

A kötet kereskedelmi forgalomban nem kapható.

Az ünnepelt fényképét Várhelyi Klára (Róma) készítette.
A kötetben szereplő térképeket Nagy Béla (MTA BTK TTI) rajzolta.
A borító és a tördelés Abinéri Gábor munkája.

A borítón a közölt tanulmányokhoz tartozó képek részletei láthatók.

ISBN 978-963-87475-3-2

© A tanulmányok szerzői, 2013

Fotó © Várhelyi Klára, 2013

Szerkesztés © Kádár Zsófia, Lakatos Bálint, Zarnóczki Áron, 2013

Képmelléklet © a tanulmányok szerzői, 2013

Kiadja a Magyar Levéltárosok Egyesülete

www.leveltaros.hu

Felelős kiadó: Tyekvicska Árpád, elnök és Décsey Sándor, titkár

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. végezte.

Felelős vezető: Marosi Attila

Minden jog fenntartva.

Printed in Hungary

Tartalom

Köszöntő (KENYERES ISTVÁN)	11
Tabula gratulatoria	15
Előszó (KÁDÁR ZSÓFIA, LAKATOS BÁLINT, ZARNÓCZKI ÁRON)	19
Rövidítésjegyzék	21
I. TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ, TÖRTÉNETI TOPOGRÁFIA, TÉRKÉPHASZNÁLAT	
BOLLÓK ÁDÁM: Magángondolatok temető, település és településtörté- net viszonyáról a 10–11. századi Kárpát-medencében	25
<i>Private Thoughts on the Relation between Cemetery, Settlement and Settlement History of Carpathian Basin in 10–11th centuries</i>	69
CSUKOVITS ENIKŐ: Magyarország helye Kelet-Európában. A <i>Descriptio Europae Orientalis</i> országleírásai	71
<i>The Place of Hungary in Eastern Europe. The Country Descriptions of the Descriptio Europae Orientalis</i>	82
TÓTH KRISZTINA: Tata és környéke településeinek történeti földrajza a 14. században	83
<i>Historical Topography of Tata and Its Region in the 14th Century</i>	101
LAKATOS BÁLINT: Lázár deák <i>Tabula Hungariae</i> -jának (1528) helyrajza és a késő középkori úthálózat	103
<i>Settlements on Lazarus' Tabula Hungariae (1528) and Late Medieval Road Network</i>	128

TRINGLI ISTVÁN: Oremus. Egy hegyaljai dűlőnév jelentése	129
<i>Oremus. Bezeichnung eines Flurnamens aus der Hegyalja Region</i>	142
TÓTH GERGELY: Meddig terjed Magyarország? Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme Bél Mátyás <i>Notitiájában</i>	143
<i>What's the Extent of Hungary? Conflict of Historical Rights and Political Realities in Mátyás Bél's Notitia</i>	163
KULCSÁR KRISZTINA: Landgraf Ádám gondolatai a magyarországi utak javításáról	165
<i>Adam Landgrafs Gedanken über die Verbesserung der Post-Straßen und anderer Hauptweege im Königreich Ungarn</i>	188
REISZ T. CSABA: Külföldi mérnökök a magyarországi kataszteri felméréseknél	189
<i>Foreign Surveyors at the Cadastral Surveys in Hungary</i>	215
TÖRÖK ENIKŐ: Néhány kataszteri irattípus	217
<i>Einige Katastralunterlagen</i>	235
BERTÉNYI IVÁN: A Badacsony-hegy fontosabb helynevei a 20. században	237
<i>Wichtigere Ortsnamen des Berges Badacsony im 20. Jahrhundert</i>	242
 II. FORRÁSKIADÁS ÉS TÖRTÉNELEM	
BESSENYEI JÓZSEF: <i>Litterae ad Cameram exaratae</i> . A Magyar Kamarához intézett levelek, különös tekintettel a magyar nyelvűekre	245
<i>Litterae ad Cameram exaratae. An die Ungarische Kammer geschriebene Briefe mit besonderer Rücksicht auf Briefe in ungarischer Sprache</i>	255
TUSOR PÉTER: Pázmány pápai bullái és palliuma. (Adatok az esztergomi érseki szék 1616. évi római konzisztoriális betöltéséhez)	257
<i>Die päpstlichen Bullen und das Pallium von Péter Pázmány, Erzbischof zu Gran (1616)</i>	275

FAZEKAS ISTVÁN: Homonnai Drugeth III. György (1583–1620) familiárisainak jegyzéke 1622-ből. Adalék Tállyai Pál pályájához	277
<i>Die Liste der Familiaren von György III. Drugeth von Homonna (1583–1620) aus dem Jahre 1622. Ein Beitrag zur Laufbahn von Pál Tállyai, Übersetzer der Historiarum de rebus Ungaricis libri</i>	292
KÁDÁR ZSÓFIA: Dallos Miklós győri püspök életútja és végrendelete (1630)	293
<i>Life Career and Testament (1630) of Miklós Dallos Bishop of Győr</i>	327
KALMÁR JÁNOS: A horvát végvidékre vonatkozó tervezet az 1670-es évekből	329
<i>Ein das kroatische Grenzgebiet betreffender Vorschlag aus den 1670-er Jahren</i>	343
 III. TÖRTÉNELEM ÉS TÖRTÉNETI SEGÉDTUDOMÁNYOK	
NAGY BALÁZS: Luxemburgi IV. Károly önéletrajza: szövegtani és forráskritikai megközelítések	347
<i>Autobiography of Charles IV of Luxemburg: Textual and Source Critical Approaches</i>	357
E. KOVÁCS PÉTER: Zsigmond király itáliai itineráriuma (1412–1414 és 1431–1433)	359
<i>Itinerary of King Sigismund of Luxembourg in Italy (1412–1414 and 1431–1433)</i>	389
KÖRMENDI TAMÁS: Dalmácia címere a középkori magyar királyok heraldikai reprezentációjában	391
<i>The Coats of Arms of Dalmatia as a Part of the Heraldic Representation of the Hungarian Kings in the Middle Ages</i>	408
PÁLFFY GÉZA: Rendkívüli források a horvát nemzeti szimbólumok történetéhez. Horvátország zászlajának legkorábbi ábrázolásai a 16–17. századból	409
<i>Extraordinary Sources for the History of Croatian National Symbols. The Earliest Portrayals of the Flags of Croatia from the 16th and 17th Centuries</i>	432

DRASKÓCZY ISTVÁN: Henri Pirenne (1862–1935) magyarországi recepciója az 1894 és 1945 közötti időszakban	433
<i>Die Rezeption von Henri Pirenne in Ungarn zwischen 1894–1945</i>	451

IV. INTÉZMÉNY- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

ZSOLDOS ATTILA: Üres honor	455
<i>Empty honor</i>	476

LACZLAVIK GYÖRGY: Várday Pál esztergomi érsek egyházfői tevékenységének vázlatja	479
<i>An Outline of the Activity of Pál Várday, Archbishop of Esztergom</i>	500

SZÖGI LÁSZLÓ: Hanyatlás és átalakulás. A magyarországi peregrináció Mohácstól a 16. század végéig	501
<i>Decline and Change. Hungarian Peregrination from the Battle of Mohács to the End of the 16th Century</i>	520

MOLNÁR ANTAL: A horvát–szlavón rendiség és az oszmán Szlavónia	521
<i>The Croatian–Slavonian Estate System and Ottoman Slavonia</i>	538

DOMINKOVITS PÉTER: Szolgabírák és járásaik Sopron vármegyében, a 16/17. század fordulóján	541
<i>Stuhlrichter und ihre Bezirke im Komitat Sopron/Ödenburg zur Wende des 16./17. Jahrhundert</i>	564

KENYERES ISTVÁN: A félharmincad 1635–1638-ban	567
<i>Der Halbdreißigstzoll, 1635–1638</i>	591

OBORNI TERÉZ – NAGY BÉLA: A hadviselés alól felmentett székely települések a 17. században	593
<i>Szekler Settlements Released from the Military Services in the 17th Century</i>	610

OROSS ANDRÁS: A magyarországi kamarák területi illetékessége a 17–18. század fordulóján	611
<i>Die für Ungarn zuständigen Kammern an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert</i>	628
MIHALIK BÉLA VILMOS: Egyházi adatok a Jászságról Heinrich von Kageneck német lovagrendi komtur 1703. évi vizitációs jelentésében	629
<i>Ecclesiastical Data about Jazygia in the Visitation Report of Heinrich von Kageneck, Landkomtur of the Teutonic Order in 1703</i>	644
GÉRA ELEONÓRA: Don Thomaso Raspassani, a vízivárosi „magyar” vikárius leleplezése	645
<i>Die Enthüllung von Don Thomaso Raspassani, dem „ungarischen” Vikar von Wasserstadt Ofen (Buda)</i>	671
TUZA CSILLA: A céhes intézmény kereteinek bomlása: az 1761-es cégrendelet előzményei	673
<i>Die Auflösung der Rahmen der Zunftinstitution: die Prämissen der Zunftregelung 1761</i>	688
BORSODI CSABA: A herceg Esterházy-hitbizomány kismartoni uradalmának tisztviselői, alkalmazottai, szolgái 1770–1780 között	689
<i>The Officials, Personnel and Servants of the Eistenstadt/Kismarton Estate of the Prince Esterházy Entail (1770–1780)</i>	704
Bak Borbála munkásságának bibliográfiája (1961–2013) (összeállította: LAKATOS BÁLINT).....	707
MELLÉKLET (képmelléklet Dominkovits Péter, Körmendi Tamás, Pálffy Géza és Török Enikő tanulmányaihoz).....	I–XVI

BOLLÓK ÁDÁM

Magángondolatok temető, település és településtörténet viszonyáról a 10–11. századi Kárpát-medencében

Annak ellenére, hogy Bak Borbála történelem szakon tartott órái meghatározók voltak egyetemi éveim első felében, mégsem tartozom szűken vett tanítványai közé. Nyilván szerepet játszott ebben, hogy már egyetemre kerülésem előtt a magyar koratörténet kérdései érdekeltek igazán, így a „Mennyország kihelyezett tagozatán” – ahogyan egy akkoriban a Tanárnőnek tulajdonított mondás nyomán Eötvös collegista történész-hallgatókként egymás között a bölcsészkart neveztük – eltöltött években is az egyetemi képzés által számomra szabadon hagyott (vagy az attól szisztematikusan „ellopott”) órákat az ezzel kapcsolatos szakirodalommal foglalatostkodva töltöttem. Sohasem foglalkoztam tudatosan sem korai újkorral, sem topográfiával – ugyanakkor a Kárpát-medencei kora középkori lelőhelyeket vizsgálva az ember öntudatlanul is valahogy mindig kapcsolatba kerül mindkettővel. Különösen igaz ez a „történelmi földrajz” órán megszerzett ismeretekre, amelyeket mind a mai napig lépten-nyomon hasznosíthat a különféle korszakok lelőhelyeit vizsgáló régész is. Ám e nagyon praktikus szemponton túl sokkal többet is kaphatott az, aki nem pusztán elvégzendő feladatot látott a másodévben kötelező szemináriumok egyikében. Az alábbi tanulmány is részben egy ennek kapcsán megfogalmazódó problémához kapcsolódik. Az említett óra teljesítéséhez ugyanis szemináriumi dolgozatot készítettem a ma Szlovákiához tartozó Muzsláról.¹ Ennek során nagy örömmel fedeztem fel az ELTE Régészettudományi Intézet könyvtárában a Milan Hanuliak és szerzőtársai által írott kötetet a Muzsla Csenke nevű határrészén (Mužla–Čenkov) feltárt 9–12. századi településletről.² Egy rövid megjegyzés erejéig be is építettem

¹ Ma: Mužla, okres Nové Zámky, Nitriansky kraj, SK.

² HANULIAK–KUZMA–ŠALKOVSKÝ 2002.

a dolgozatba, mint a mai Muzsla középkori előzményéről rendelkezésre álló első adatot. Nem jártam ezzel persze járatlan utakon. Ha az ember a kezébe vesz egy magyar településmonográfiát, szinte minden esetben azt láthatja, hogy a zömmel helyi iniciatívára, helytörténész vagy néprajzos által szerkesztett kötetek elején ott sorakoznak a kérdéses településen és környékén folytatott ásatások, illetve az onnan múzeumba került szórványemlékek rövid ismertetését és értékelését tartalmazó, régészek által írott tanulmányok. Szerencsésebb esetben az „X település földje és népe Y korban” cím alatt, kevésbé szerencsés esetekben viszont mint „X település Y korban”. Az egyes összefoglalókat elolvasva viszont az emberben hamar felsejlik a kérdés: az egyes mai települések belterületén, illetve „határában” egy-egy korszakból felsorolt mondjuk 3–5–10 vagy még több temető- és településnyom valóban a mai településhez kapcsolható-e valamiképpen? A Kárpát-medence 7–11. századi, és különösen a honfoglalás és kora Árpád-kori lelőhelyeit vizsgálva ez a kérdés még inkább érdekessé válik, hiszen egy-egy nem túl kiterjedt mai falu határában is nemegyszer tízes nagyságrendben állnak rendelkezésre korabeli lelőhelyekre utaló adatok. De elegendő a *Magyarország Régészeti Topográfiája* vagy a *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei* sorozatok eddig megjelent köteteit kézbe venni ahhoz is, hogy lássuk: ez a „településsűrűség” korántsem volt minden térségben egyforma. Nem lévén – mint említettem – a Tanárnő egyik szigorúan vett szakterületének sem kutatója, célszerűnek látszik *à la hommage* egy olyan témát röviden körüljárni, ahol kettőnk világa, ha csak érintőlegesen is, mégis találkozik. Az alábbiakban így a 10–11. századi települések és temetők néhány általános problémáját kísérem meg röviden felvázolni – szigorúan magánvélemény jelleggel.

Kezdjük talán mindjárt a legszembetűnőbb kérdéssel: vajon hányan lakhattak egy 10. vagy 11. századi faluban? Erre választ elsősorban az írott forrásoktól remélhetnénk – ha megfelelő számban állnának rendelkezésre. A Györffy György, illetve Szabó István által az 1960-as években összegyűjtött okleveles anyag alapján a 11. századból 6 és 140 háznépes falvakról is vannak adatok, a kis és a nagy lélekszámú falvak pedig sem földrajzilag, sem kronológiailag nem alkotnak egyértelműen meghatározható csoportokat. Annyi azért még e csekély számú adat³ alapján is jól lát-

³ GYÖRFFY 1963, 48–49., SZABÓ 1969, 76–77. Az 1960-as években e két kutató vállalkozott a 11. sz.-i falvak népességszámának becslésére, ugyanakkor eredményeik nem mindenben fedik egymást. Györffy listáján a következő adatok szerepelnek: *kis falvak* (1–30 háznéppel): **Dorog** (Somogy m., **10 háznép**, 1061), **Gessent(?)** (**10 háznép**, 1061), **Zsikva** (Bars m., ma Žikava, okres Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, SK, **12 háznép**, 1075),

Kölked (Baranya m., **14 háznép**, 1057), **Noa(?)** (**14 háznép**, 1061), **Pográny** (Nyitra m., **15 háznép**, 1075), **Szürnyeg** (Zemplén m., ma Sirník, okres Trebišov, Košický kraj, SK, **20 háznép**, 1067), **Zsadány** (Békés m., **22 háznép**, 1061), **Alexander** (Dráva mente, **26 háznép**, 1061); *nagy falvak (50–120 háznéppel)*: **Szóllós** (Bars m., ma Rybník, okres Levice, Nitriansky kraj, SK, kb. **51 háznép**, 1075), **Szántó** (Veszprém m., **62 háznép**, 1002 előtt vagy 1109), **Szárberény** (ma Vörösberény, Veszprém m., **54 háznép**, 1002 előtt vagy 1109, ill. kb. **60 háznép** a 11. sz. későbbi részeiben), **Zselicszentjakab** (Somogy m., **59 háznép**, 1061), **Ártánd** (Bihar m., **120 háznép**, 1075). Érdeemes megfigyelni, hogy a kevés számú adatból mindössze egy esik a *közepes, 30–50 háznépes* tartományba: **Szentmárton** (Somogy m., **34 háznép**, 1061). – Ezzel szemben Szabó a következő adatokat tartotta értékelhetőnek (ahol Szabó könyvének 173–174. jegyzetében csak a településneveknek az eredeti oklevelekben szereplő alakját hozza, ott ezeket a könnyebb azonosítás végett én is feltüntettem): *kis falvak (1–30 háznéppel)*: **(Gáva)Vencsellő** (*Wensellev*, Szabolcs m., **6 háznép**, 1067), **Taszár** (*Tazzar*, Bars m., ma Barstaszár, Tesáre nad Žitavou, okres Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, SK, **10 háznép ács(!)**, 1075), **Gubacs** (*Gubach*, Pest m., **7 halász, 3 szolga**, 1067), **Zsikva** (*Sikua*, Bars m., **12 háznép**, 1075), **Kölked** (Baranya m., **14 háznép**, 1057), **Dombrád** (*Damarad*, Szabolcs m., **14 háznép**, 1067), **Mély-ér melletti falu** (*Meler*, Külső Szolnok m., **15 háznép**, 1075), **Rákocsaba** (*Chabarakusa*, Pest m., ma Budapest része, **18 háznép**, 1067), **Udvard** (*Hudwordiensium*, Komárom m., ma Dvory nad Žitavou, okres Nové Zámky, Nitriansky kraj, SK, **20 háznép**, 1075), **Gég** (*Gegu*, Komárom m., **20 háznép halász(!)**, 1075), **Szürnyeg** (*Scyrnik*, Zemplén m., ma Sirník, okres Trebišov, Košický kraj, SK, **20 háznép**, 1067), **Fancsal** (*Fonsol*, Szabolcs m., **24 háznép**, 1067), **Zselic** (Somogy m., **30 háznép**, 1093); *nagy falvak (50–120 háznéppel)*: **Szántó** (Veszprém m., **52 háznép**, 1002 előtt vagy 1109), **Szárberény** (ma Vörösberény, Veszprém m., **54 háznép**, 1002 előtt vagy 1109), **Ártánd** (*Rikachiartand*, Bihar m., **120 háznép**, 1075), **Hortobágy** (*Chartybak*, Szabolcs m., **140 háznép**, 1067). Hortobágy esetében Szabó 170 háznépes faluról beszélt, de az oklevélben 104 servus mansioról, 30 (20 magyar és 10 besenyő) lovasról, ill. 6 gyapjú- és vászonkészítőről esik szó, vö. még NÉMETH 1997, 95. A SZABÓ 1969, 76. 173. jegyz. **Szántóra** (*Samto*, Komárom m., **40 háznép**, 1075) vonatkozó adat az oklevél interpolált részéhez tartozik. – A két számítás közös pontja az 1002 előtt keletkezett, de csak 1109. évi átiratban fennmaradt veszprémvölgyi alapítólevél két (Szárberény, Szántó), valamint a Radó nádor által tett 1057-es adomány egy (Kölked) adata. A nyilvánvaló eltéréseket az adja, hogy Szabó az 1061-es zselicszentjakabi alapítólevelet láthatólag nem tartotta használhatónak, így egyetlen adatát sem szerepeltette, míg Györffy a Szabó által hét esetben is alapul vett Péter comes által a százdi apátság-nak kiállított 1067-es adománylevél számait nem tartotta követhetőnek, ill. az 1075-ös garamszentbenedeki alapítólevél Szabó által ugyancsak használhatónak tartott hét adatából csak Ártándot fogadta el, valamint két további, Szabó által nem használhatónak tartott településadatot vett fel a listájára (Pográny, Szóllós). – A helyzet azonban még a legjobban adatolt esetekben sem tekinthető mindig megnyugtatónak: a Györffy által megadott háznépszámok egy része különböző időpontokból származó adatok összeadása révén jött létre (pl. Szárberény), máskor pedig egyáltalán nem igazolható, hogy valóban a teljes falvak háznépszámát tartalmazzák az oklevelek, lásd KRISTÓ 1997, 42. megalapozott problémafelvetését. A nem teljes falvak említése különösen problémás néhány, Szabó által elfogadott esetében. Példaként álljon itt a Bars megyei

szik, hogy egyértelműen a kisebb méretű falvak lehettek a gyakoribbak. Sőt, azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy habár Szabó az általa 18 hitelesnek vett faluméret-adat alapján kiszámolt 36 háztartás/falut a 11. századra vonatkozólag nem csak számtani értelemben tartotta átlagosnak,⁴ ez a szám már inkább a nagyobb falvak közé sorolható, mintsem a teljesen átlagosakhoz.⁵ Joggal mutatott rá ráadásul Kristó Gyula arra is, hogy a legtöbb, okleveles adatok alapján vizsgálható település esetében egyházi birtokról van szó (bár jegyezzük meg azt is: sokszor éppen az egyház birtokába kerülés pillanatában létező állapotokat rögzítenek az oklevelek), és a jelentős háznépszámmal jellemzett falvak egy része (az 54/60 háznépes Szárberény, az 52/62 háznépes Szántó) különösen jó természeti adottságok között, a Duna-mentén vagy a Balaton partján helyezkedett el.⁶ Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy a kérdéses egyházi birtokokon, illetve egy részükön „termékszolgáltatásra kötelezett, prédiumprendszerben munkálkodó szolganépeség élt. Márpedig – akár prédiumpokról, akár falvakról legyen is szó – itt olyan népességkoncentrációt hozott létre az egyház, amely az ő gazdasági érdekeinek felelt meg.”⁷ Bolla Ilona kutatásaira utalva Kristó tehát arra figyelmeztetett, hogy az ily módon „összetelepített, [...] felülről formált munkaközösségek”/„kényszerközösségek”⁸ létszáma – legalábbis az esetek egy részében – minden bizonnyal messze meghaladta az átlagos falvak lélekszámát.⁹ Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az oklevelek által megadott háznépszámból csak különféle becsült családméretek alapján nyerhetünk számadatokat egy-egy település népességére. A reális szorzó mindenképpen valahol a Györffy által javasolt 5 fő/háztartás, illetve az Éry Kinga

Taszár, ahol a gamszentbenedeki oklevél 20 ekényi földet, nagy erdőket, réteket, legelőket és 10 háznép ácsot említ. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a 20 ekényi földhöz az azt megművelő népességnek is tartoznia kellett (még ha az valamiért esetleg a szomszéd faluban élt is), mint ahogyan az is igen valószínű, hogy a faluban nem csak a számszerűen említett 10 háznépnyi ács lakott. Ugyanez vonatkozik a Komárom megyei Gég falura is, ahol az oklevél 20 háznépnyi halászt említ, és habár a település folyóparton feküdt, nem valószínű, hogy a teljes népesség halászatból élt volna.

⁴ SZABÓ 1966, 76.

⁵ Érdemes itt többek között arra is felfigyelni, hogy a két kimagaslóan nagy házhelyszámú település, Ártánd és Hortobágy önmagában összesen 290 házsámot ad (Hortobágy esetében a Szabó által megadott 170 háznéppel számolva), így erősen torzítja a kis házsámú falvak által mutatott átlagot.

⁶ KRISTÓ 1997, 41.

⁷ KRISTÓ 1997, 41–42.

⁸ Lásd BOLLA 1998, 147.

⁹ KRISTÓ 1997, 41–42.

által megadott 7 fő/háztartás körül mozoghat.¹⁰ Ez alapján tehát a 11. században egy kisméretű faluban egy adott időben 30–42 vagy 150–210 fő (6 és 30 házhellyel számolva), egy nagyobbban 260–364 vagy 295–413 fő (52 és 59 házhellyel számolva), míg egy Ártánd méretű településen már 600–840 fő, egy Hortobágy méretűn pedig 700–980 fő élhetett. Nagyjából ennyi feltételezhető tehát a korabeli írott források alapján a Magyar Királyság falvainak 11. századi népsűrűségéről.

Azok számára azonban, akik e korszak régészeti lenyomatait tanulmányozzák, a „nagy méretű falvak” alá sorolt számok meglehetősen szokatlanok tűnnek. Egy ilyen falu népességének ugyanis meglehetősen nagy sírszámú temetőt kellene maga után hagynia – már ha 1.) az egy település–egy temető tételből indulunk ki, amint azt a kutatók – ellenkező irányba mutató biztos adatok híján – általánosan teszik, és ha 2.) e nagy településeket nem pusztán egy–két generáción keresztül lakott helyeknek feltételezzük. A helyzet azonban korántsem áll így. Már Szabó kísérletet tett idézett művében az írott források által korunkra hagyományozott háznépszámoknak a korabeli temetők sírszámaival való egybevetésére. Az ásatói által teljesen feltártnak tekintett és a kor neves antropológusai által feldolgozott Fiad–kérpusztai (Somogy m.)¹¹ 10–11. századi temető 388 sírjából előkerült 395 váz alapján (az antropológusok által megadott 26,5 éves átlagos élettartammal számolva), a temető kb. 125 éves használati idejét¹² figyelembe véve Szabó mintegy 85 fős faluval, azaz kb. 17, egy időben működő háztartással számolt. Azonos módszert alkalmazva a teljesen feltártnak tartott Halimba–cseresi (Veszprém m.) temető 782¹³ sírja alapján 140 fős lakosságot és 28 háztartásos falut, míg a nem teljesen feltárt Szobkolibai (Pest m.) temető 300 sírja alapján, az ásatót követve 50–70 fős falut és 10–14 háztartást tartott elképzelhetőnek.¹⁴ Joggal mondhatnánk azonban, hogy Szabó vizsgálatainak idején még alig álltak rendelkezésre teljesen feltárt és jól elemezhető 10–11. századi temetők. A forrásadottságok persze ma sem nevezhetők optimálisnak, mégis, az elmúlt mintegy fél

¹⁰ Lásd GYÖRFFY 1963, 47., ÉRY 1967–1968, 134. Tab. 5. Ugyancsak az 5 fő/háztartást fogadta el, még ha inkább egy magasabb számot tartott is volna reálisnak SZABÓ 1966, 74.; további, nagyrészt egyező véleményekre lásd KRISTÓ 1997, 40.

¹¹ A következőkben felsorolt lelőhelyek lokalizálására általában lásd a 19. jegyz.

¹² A temető közlése és mintaszerű feldolgozása: NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZÓKE 1953.

¹³ A halimbai temetőben 932 sírt tárt fel Török Gyula, vö. TÖRÖK 1962. A Szabó által alapul vett 782 sír az összes sír azon része, amely Török elemzése szerint a temető azon korszakából származik, amikor a falu teljes népessége ide temetkezett (azaz a 950 és 1100 között itt élt „generációkat” képviseli).

¹⁴ SZABÓ 1966, 74.

évszázadban nem egy újabb, teljesnek mondható korabeli sírmező látott napvilágot. Érdeemes itt áttekintésünket rögtön az eddigi legnagyobb sírszámú, teljesen feltárt 10–11. századi falusi temetővel, a majsival (Baranya m.) kezdeni, ahol 1130 fő maradványait mentette meg Kiss Attila. Az ásató a temető használatának általa feltételezett időrendi helyzete (970–1100 között) és a kor viszonyaira az antropológusok által (bár nem konkrétan a majsi népesség viszonyaira) megadott 28–30 év körüli várható születés-kori élettartam alapján 4,6 „generációval”,¹⁵ illetve „generációnként” kb. 247–249 fővel számolt Majson. Ez a 10. század utolsó harmadában, illetve a 11. században 5 fő/háztartás átlagot véve mintegy 50, míg 7 fő/háztartás esetén 35 „háznépet” kellene, hogy jelentsen.¹⁶ Ha eltekintünk itt attól, hogy Kiss könyvének recenzensei egy, másfél vagy két további „generáció” „betoldását” javasolták azzal, hogy a temető kezdeteit legalább a 950-es évekig,¹⁷ sőt, esetleg a 930-as évekig vezetnék vissza,¹⁸ szempontunkból már önmagában az a tény is elgondolkasztató, hogy a majsi temető messze a legnagyobb 10–11. századi ismert sírmező a Kárpát-medencében. A sorban utána következő, teljesen feltárt „nagy” temetők pedig át sem lépik az ezer síros számot.¹⁹ Az utóbbi temetkezési helyek közül említsünk itt

¹⁵ A generáció szó nem minden probléma nélkül használható csak a régészeti korú népességek esetében, hiszen egy adott időben nyilvánvalóan több „generáció” élt egymással párhuzamosan, ill. egy adott generáció tagjai is nagyon különböző időben halhattak meg. Ezért a „generáció” fogalmát általában – így e tanulmányban is – legfeljebb statisztikai értelemben lehet használni, és közelítőleg az egy adott korban egy adott közösségre jellemző átlagos élettartamnak feleltethető meg. Az ezen átlagszámokkal (azaz „generációkkal”) történő számítás egyik oka, hogy az esetek egy részében nem rendelkezünk a temetőt használó népesség valós, antropológiai vizsgálatokon nyugvó átlagos élettartamáról megfelelő adatokkal, így a konkrétan elemzett temetők esetében látott 26–32 éves átlagokból absztrahált 28–30 éves „generációkat” vesszük alapnak.

¹⁶ Kiss 1983, 197.

¹⁷ Kovács 1984.

¹⁸ Lásd Bóna 1984, 290.

¹⁹ A teljesen feltárt, ill. a lehetőségekhez képest teljesen megmentett falusi temetők-ből válogatást adva: Szabadka (Subotica, Vojvodina, SRB)–Veresegyháza (Verušić) A temető: **60 sír**: SZEKERES–SZEKERES 1996, 63.; Letkés–Téglaégető (Pest m.) I. temető: **91 sír**: BAKAY 1978, 59–91.; Karcsa–Kormoska (Borsod-Abaúj-Zemplén m.): **107 sír**: RÉVÉSZ 2011; Sarkadkeresztúr–Csapháti legelő, Barna tanya (Békés m.): **132 sír**: MEDGYESI 1993; Ártánd–Nagyfarkas-domb (Hajdú-Bihar m.): **177+1 sír**: MESTERHÁZY 1990; Pusztaszentlászló–Deáksúrú (Zala m.): **203 sír**: SZŐKE–VÁNDOR 1987; Hajdúszoboszló–Árkoshalom (Hajdú-Bihar m.): **246 sír** (a temető egy részét már az Árpád-korban megsemmisítették): NEPPER 2002, 58–107.; Tiszalúc–Sarkadpuszta (Borsod-Abaúj-Zemplén m.): **252 sír**: KOVÁCS 1986; Sárrétudvari–Hízó föld (Hajdú-Bihar m.):

még néhány további példát. A 100 síros – bár nem kifejezetten „köznépi”, de egyértelműen falusi jellegű – Sárbogárd–Tringer-tanyai (Fejér m.) temetőt Éry szerint (kissé túlságosan tág időhatárok közé helyezve) 70–90 évig használta egy 25–30 fős, 4–5 családból álló közösség.²⁰ A 269 síros, 130–140 éven keresztül, azaz mintegy 5–6 „generáció” által használt Ibrány–Esbó-halmi temető kapcsán Istvánovits Eszter által végzett számítások szerint a temetőbe 10–12 ötfős vagy 7–9 hétfős család temetkezhetett (és a sírmezőt eredetileg egy 3–5 családból álló közösség nyithatta).²¹ A hasonló sírszámú (262 síros), de – a részletes elemzések elvégzése előtt közzétett becslések szerint – csak nagyjából a 10. században (70–90 évig, azaz mintegy 2–3 „generáció” ideje alatt) működő sárrétudvari temetőhöz ezzel szemben 17–26 ötfős vagy 12–19 hétfős család tartozhatott. A mintegy 160 éven át (a feldolgozó szerint kb. 920–1080 között), azaz ugyancsak mintegy 5–6 „generáció” által használt ipolykiskeszi temető 543 sírja ismét csak a sárrétudvari temető kapcsán kapott megközelítő eredményekhez áll közelebb a 18–22 ötfős vagy 13–16 hétfős családsszámokkal. A 203 síros, de mindössze három-négy évtizedig használt pusztaszentlászlói temetőt is 20 hétfős vagy 28 ötfős háztartásból álló közösség hozhatta létre az antropológus számításai szerint.²² (A 700 feletti sírszámú temetőkkel – az egy, fent már idézett halimbai esetet leszámítva – itt még hozzávetőlegesen sem tudunk számolni, ugyanis azok vagy közöletlenek/időrendileg elemezhetlenek, vagy jelentős 9. századi rétegük is van – például Csekej.)

262 sír: NEPPER 2002, 296–389.; Ibrány–Esbó-halom (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.): **269 sír (274 váz):** ISTVÁNOVITS 2003, 71–112.; Fiad–Kérpusztá (Somogy m.): **388 sír (395 váz):** NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZŐKE 1953; Vörs–Majori-dűlő (Somogy m.): **404 sír:** KOVÁCS 2013, 543–544.; Vágtornóc (Trnovec nad Váhom, okres Galanta, Trnavský kraj, SK)–Felsőjattó, Remízka-dűlő: **528 sír:** TOČÍK 1971, 137–184.; Magyarhomorog–Kónyadomb (Hajdú-Bihar m.): **540 sír:** KOVÁCS 2006; Ipolykiskeszi (Malé Kosihy, okres Nové Zámky, Nitriansky kraj, SK)–Felsőkenderesek dűlő (Poloha Horné Konopnice): **543 sír:** HANULIAK 1994; Balatonmagyaród–Felső-Koloni-dűlő (Zala m.): **553 sír:** SZŐKE–VÁNDOR 1996, 61.; Püspökladány–Eperjesvölgy (Hajdú-Bihar m.): **637 sír (641 váz):** NEPPER 2002, 128–295.; Hajdúdorog–Temetőhegy (Hajdú-Bihar m.): **702 sír:** FODOR 2005, 200.; Rácalmás–Göböljárás (Fejér m.): **795 sír:** FÜLÖP 2000, 175., 179; Csekej (Čakajovce, okres Nitra, Nitriansky kraj, SK)–Templomdűlő (Poloha Kostolec): **894 sír:** REJHOLCOVÁ 1995; Halimba–Cseres (Veszprém m.): **932 sír:** TÖRÖK 1962. Részletes, a rendelkezésre álló adatokat értékelő listát ad: KOVÁCS 2013.

²⁰ ÉRY 1967–1968, 126.

²¹ ISTVÁNOVITS 2003, 376.

²² KISZELY 1987, 160.

A 10–11. századi temetőekben nyugvó halottak számán, illetve a temető régészeti adatokon alapuló használati idejére épült becslések²³ segítségével tehát legfeljebb az írott forrásokban jelzett kisméretű falvak népességét láthatjuk viszont a honfoglalás és kora Árpád-kori falusi temetőekben. A háznépszám ilyen metodikájú becslése természetesen erősen függ az adott temetővel kapcsolatos időrendi kérdések kidolgozottságától, illetve az átlagos méretű családlétszám-becslésektől. Érdekes azonban egy további adatra is utalni itt, amely akár érdemben módosíthatja a fenti szemantikusszámításokból levonható következtetéseket. Tomka Péter tárt fel római kori emlékek után kutatva Árpás–Dombiföldön (Győr-Moson-Sopron m.) egy „modern” temetőt, amelyet a 19. század utolsó harmadában létesítettek, és mintegy egy évszázadon keresztül temetkeztek ide. Az ása-tó számításai szerint ezen egy évszázad alatt a 10–12 házas település mintegy 550 sírt hagyott maga után.²⁴ Ha a hozzávetőleges használati idő és a sírszám alapján megpróbálnánk most már a 10–11. századi temetők esetében a kutatás által alkalmazott közelítő módszerek segítségével következtetést levonni, akkor a kb. 550 sír halottjait 3–3,5 „generációnyi” időre szétosztva 37–45 ötfős vagy 22–26 hétfős háztartásos eredményre jutnánk. Tekintve, hogy a 100 éves időtartamot 3–3,5 „generációra” osztva a 10–12 háztartás családonként 13, 15 vagy 18 fős átlagot kellene, hogy jelentsen, az árpási 19–20. századi családlétszámok konkrét ismerete nélkül is érzékelhető, hogy a 10–11. századra meghatározónak vett adataink – akár a családtag-létszámok, akár az átlagos „generációk” tekintetében – nem többek nagyon közelítő értékeknél. (Természetesen világos, hogy az eltérő gyermekhalandósági viszonyok, termésátlagok, művelési formák stb. miatt a 19–20. században jóval nagyobb családlétszámok voltak, mint a 10–11. században.) Annyira mindenesetre talán mégis utal e „modern” példa, hogy a honfoglalás és a kora Árpád-korban is célszerűbb a nagyobb, hétfős családlétszámokat figyelembe venni, mint a történeti ku-

²³ Pontosabb lakosság szám-becsléseket eredményezhet az Acsádi György és Nemeskéri

János által kidolgozott képlet: $P = K + \frac{D \cdot e_0}{t}$ ahol 'P' a kiszámítandó átlagos népesség szám, 'K' a korrekciós faktor (a 11. század esetében a tizede), 'D' az eltemetettek száma, 'e₀' az újszülöttek átlagos halálozási aránya, míg 't' a temető használati ideje. Látható azonban, hogy e képlet alkalmazásához olyan adatok is szükségesek, amelyek a temetőközlések csak kisebb részénél állnak rendelkezésre. A háznépszám-becsléseknél pedig továbbra is az átlagos családlétszám-adatokra vagyunk utalva.

²⁴ TOMKA 1992, 68–71. A tanulmányra Révész László (SZTE BTK RT) hívta fel a figyelmemet, segítségét ehelyütt is köszönöm!

tatás által inkább előnyben részesített ötfős modellt. Az egyes temetőkre vonatkozó becslések nehézségei azonban itt még korántsem érnek véget.

A majsi időrend kapcsán Mesterházy Károly teljesen világosan utalt egy további problémára. Amint írja, *„Amennyiben elfogadjuk [Kiss A. kronológiáját – B. Á.], akkor egy különleges folyamatnak lehetünk a tanúi: a közösség a megtelepülés után halottait fokozatosan máshová temeti, vagy egykézik. Csak így érthető ugyanis az a kép, mely szerint a Szent István pénzeivel körbefogott nagy tömb, melyet a szerző a 960/970-es évektől keltez, a további 60–70 évben már kevesebb halottat hagy maga után, mint amennyit elődei számláltak.”*²⁵

Másként fogalmazva ez annyit jelent, hogy a régészet által statikusan szemlélt, egyetlen közösség által hátrahagyottnak és lineáris folyamatok eredményeként létrejövőnek tekintett temető még a régészet által felállított sajátos koordinátarendszerben sem értelmezhető mindig egyértelműen (habár a recenzens itt inkább a temető értékelése kapcsán jelentkező kronológiai bizonytalanságokra akart utalni). Más kérdés, hogy az egykori közösségek, illetve az azok által hátrahagyott temetők statikus voltáról a demográfusokat igen nehéz lenne meggyőzni. A modern kori mesterséges termékenységgű demográfiai viszonyok kialakulása előtt egykézésről, illetve az arra való törekvéstől nyilvánvalóan csak különleges körülmények között lehetett szó; a túlnépesedést így a különféle természeti tényezőknek és társadalmi stratégiáknak „kellett” meggátolniuk. A természetes szaporulat a természetes termékenységgű demográfiai viszonyok között ugyan nem volt túl magas (a középkorban reálisan évi kb. 3,5–4 ezrelék²⁶), egy-egy kis közösség esetében azonban ez is hamar az elérhető termőterület elfogyásához vezethetett. De számolnunk kell az exogámia szokásának meglétével is; ilyenkor pedig a beházasodók éppen úgy többletként jelentkeznek a befogadó közösség temetőjében, amint „hiányként” az eredeti faluban (ideális esetben ezek a „hiányok” és „többletek” kiegészítik egymást a szomszédos falvak temetőiben, törvényszerűnek azonban ez nem minden esetben tartható). Másfajta, egy-egy közösség hosszabb távú demográfiai folyamataiban jelentkező – a helyi egyensúly fenntartására viszont „jótékony” hatást gyakorló – „hiányt” okoztak az egész életükben megházasodni nem tudó személyek, vagy az egy-egy rosszabb év hatására fellépő, rövidebb ideig tartó lokális éhínségek, netán járványok áldozatai; ezek pedig a korban minden bizonnyal megszokott jelenségek lehettek. (Azért, mert a 10. században nem létező, míg a 11. században igen gyér számú és más jellegű belső keletkezésű írott forrásanyagban ezek nincsenek

²⁵ MESTERHÁZY 1984, 289.

²⁶ VÖ. KUBINYI 1997, 107.

dokumentálva, ne legyenek kétségeink e jelenségek egykori létéről.) A temető bővülése – családi rendszerű falusi temetőkkal, azaz egymás mellé temetkező családtagokkal számolva – ezeken a „vonalakon” lelassult vagy megállt. A helyi szinten, egy-egy kisebb közösségben fellépő relatív túlnépesedés mindennek ellenére nem lehetett ritka – az egyes temetőkben pedig éppen ezeket a „helyi szinteket” látjuk magunk előtt. Ilyenkor azután egy-két család elhagyta a falut és máshol keresett boldogulást (szolgai állapotúak esetében, mint alább látni fogjuk, a tulajdonos eltelepíthette őket) – egészen addig, amíg erre a Kárpát-medence adottságai lehetőséget adtak. Az ismert adatok alapján pedig úgy tűnik, hogy a 10. században biztosan és régióként eltérő mértékben ugyan, de még a 11. században is a Kárpát-medence kellően „üres” lehetett a közösségek széttelépüléséhez.

Itt kell megemlíteni néhány további olyan társadalmi tényezőt is, amelyek a temetők képében megjelenő egykori falusi közösségek lélekszámának növekedéséhez vagy csökkenéséhez hozzájárulhattak. Családok, egyes személyek lakóhely-változtatásához ugyanis nem pusztán a fent említett „természetes” tényezők vezethettek. A korai Árpád-korban – és minden bizonnyal már az azt megelőző honfoglaláskorban is így lehetett ez – forrásaink viszonylag nagyszámú szolgai jogállású népességről beszélnek. Számarányukra a fent idézett két 11. századi oklevélben a következő adatokat találjuk: az 1061-es zselicszentjakabi alapítólevélben *„Ottó comes 327 családnyi szolgáltatója között mindössze 25 servus mansio volt.”* Ezzel szemben Péter comes 1067-es százdi *„alapítólevele a 30 equitesen kívül 200 családnyi szolgáltató közül 114-et jelöl servusként.”*²⁷ Bolla azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy e nagybirtokosok mellett a kis vagyonnal rendelkező birtokosok esetében *„szinte kizárólag a servus alkotta a szolgáltató népet, az előbbiekhöz [azaz a nagybirtokosokhoz] viszonyítva csekély számmal.”*²⁸ Ennek igazolására Guden példáját idézte, aki 1079-ben a Veszprém megyei Palaznokon fekvő birtokát adományozta a veszprémi egyháznak (pontosabban a székeskáptalannak), és adományában a rétek, szántók, erdők, szőlők mellett csak 5 mansio servust említett.²⁹ Régészeti szempontból közelítve a kérdéshez ezeknek a világi birtokokon élő servusoknak a jogi helyzetéből, azaz, hogy többségükre nem lehetett jellemző a földhöz-

²⁷ BOLLA 1998, 80.

²⁸ BOLLA 1998, 81.

²⁹ A településről ismert kora Árpád-kori leletekre lásd MRT 2, 166–167. No. 38/1. A Guden által birtokolt 5 mansio csak a településen lakók egy részét jelenthette, ugyanis a veszprémvölgyi alapítólevél további palaznokiakól rendelkezett, lásd MORAVCSIK 1984, 80.

kötöttség és az ingó vagyon között tartották őket számon,³⁰ egy érdekes következtetés adódik. Ha ugyanis, amint Bolla fogalmaz, „*teljesen esetleges volt, hogy a servust családjával vagy a földdel együtt adják-e el vagy nélkül*”, illetve „*érdekeinek megfelelően az úr bármikor áthelyezhette servusát más helyre*”,³¹ akkor e folyamatok éppen úgy nyomot kellett, hogy hagyjanak egy-egy korabeli temető képén, amint a „*túlnépesedés*” vagy az exogámia következtében elvándorló családok okozta „*többletek*” és „*hiányok*” esetében láthattuk. De ugyancsak a népesség egyes csoportjainak belső, Kárpát-medencén, illetve annak egyes tájegységeken belüli mozgásához vezethettek egyes birtokadományozások nyomán előálló szituációk. Így a már többször idézett 1067-es százdi alapítólevélben Péter comes servusai mellett liber jogállású személyeket is átruházott a monostorra. Ezek között konkrétan említi a Hortobágyon élő 20 magyar és 10 besenyő lovast, akik minden bizonnyal az ispán fegyveres szolgálatában álló személyek lehettek, valamint további, nem számszerűsített „magyarokat”, akik saját „*maior*” vezetésével a többiektől elkülönült településen éltek. Bolla Ilona arra is következtetni tudott, hogy e „magyarokhoz” hasonló liberek több helyen is élhettek az érintett birtokokon, ugyanis az adományozó rendelkezése szerint mindazon szabadoknak, akik liber jogállásukra továbbra is igényt tartottak, el kellett hagyniuk korábbi földjeiket. Más kérdés, hogy Bolla szerint elképzelhető, hogy e liberek inkább vállalták a jogállásuk megváltozásával járó kötelemeket és terheket, mintsem hogy új helyet keressenek³² – ez a lehetőség azonban semmiképpen sem abszolutizálható. Hasonló (bár feltehetőleg nem túl nagy távolságokra kiterjedő) belső népmozgással, költözéssel járhatott az a 11. században minden bizonnyal nem ritkán bekövetkező esemény, amelynek keretében egy korábban közszabad jogállású személy (és családja) kénytelen volt a közelben birtokos egyházi vagy világi előkelőhöz „*csatlakozni*”, és a birtokára történő költözésért szabadságáról vagy annak egy részéről lemondani.³³ Régészeti-
leg természetesen nem vagyunk képesek az eltemetettek jogi helyzetének egyértelmű meghatározására, az azonban igen valószínű, hogy az ásatások során felszínre hozott temetőkben éppen úgy ott nyugszanak a szabad, mint a servus jogállású személyek. Az esetek egy részében a temetőket minden bizonnyal közösen használhatták a különféle jogállású falulakók, míg más esetekben – mint például az említett Zsurk pré-

30 BOLLA 1998, 87.

31 BOLLA 1998, 87.

32 BOLLA 1998, 25., 128.

33 BOLLA 1998, 24–25.

diumon (*predium Suruk*, Szabolcs m.³⁴), ahol a szabad „magyarok” saját maioruk vezetése alatt a servusoktól elkülönülten éltek, külön temetkezőhelyeket is fenntarthatnak.³⁵ Akárhogyan is, a servusszá történő süllyedés elől más birtokoshoz költöző szabadok, illetve családjaik éppen úgy az egyik temetőben megjelenő „hiányokként”, illetve egy másik temetőben kimutatható „többletként” (ha nem éppen a 10. vagy a 11. század valamely évtizedében, de még I. Szent László és Könyves Kálmán törvényei előtt felhagyott teljes temetőkként) tűnnek fel régészeti adatainkban, amint ezt a népességnövekedés következtében új települést alapítók vagy az eladott/„áthelyezett” servusok esetében láthattuk. Akármennyire is szeretnénk tehát régészként, az egyes temetőket nem tekinthetjük automatikusan egyetlen, hosszú időn keresztül egy helyben lakó, *változatlan összetételű* közösség lenyomatának.

De térjünk vissza egy gondolat erejéig a települések, ezáltal közvetve a temetők méretét meghatározó természeti tényezőkhöz. Nyilvánvaló, hogy az egyes területeknek adott időszakban, adott technikai körülmények között meghatározott eltartóképességük volt. Ennek pedig valahogyan a régész által feltárt leletanyagban is jelentkeznie kell – mint ahogy esetenként jól látható módon jelentkezik is. Kézbe véve például a mai Békés megye avar vagy honfoglalás kori lelőhelyeinek listáját, igen hamar feltűnhet az a tény, hogy a máshol 300–500–800 síros késő avar vagy kora Árpád-kori falusi temetők sírszáma itt nem haladja meg a 200-at sem. (A 10–11. századi példákat említve: Békés–Povádzug: 151 sír [de: nem teljesen feltárt!], Elek–Téglagyár: 46 sír [nem teljesen feltárt, kb. 100 elpusztított sírt feltételeztek], Gyula–Téglagyár: kb. 170 sír, Gyulavarsánd: 70 sír, a becsült eredeti sírszám kissé túlzónak tűnik: 300–400, Medgyesegyháza: legalább 31 sír [nem teljesen, de legnagyobbbrészt feltárt],³⁶ Sarkadkeresztúr: 132 sír [teljesen feltárt], Szabadkígyós–Tangazdaság: 27 sír, eredetileg

³⁴ Vö. NÉMETH 1997, 208.

³⁵ Nem érdektelen itt azt sem megjegyezni: az oklevélben prédiomként szereplő, „magyarok” által lakott Szabolcs megyei Zsurk néhány km-es körzetében több olyan mai falu: Eperjeske, Mándok, Tiszabездé, Tuzsér helyezkedik el, amelyek határában egy-egy jelentős „honfoglaló magyar” temetőt mentett meg Jósa András és Kiss Lajos, vö. ISTVÁNOVITS 2003, 209–215. (Révész L.), 235–239. A Tuzsér–Boszorkány-hegyi temető elemzése nyomán pedig azt valószínűsítette RÉVÉSZ 2000, 20., hogy e sírokban – a 6. sír gazdagabban eltemetett halottja körül – a 10. század elején itt élt magyar „köznép” hagyatékát láthatjuk.

³⁶ MEDGYESI–LISKA 2000.

becsült sírszáma: 90–140 sír.)³⁷ Hiába volt tehát „a rengeteg ártéri erdő és legelő nemcsak kiváló vadász- és halászhely [... valamint ...], nagyszámú állatállomány eltartására lehetőséget biztosító”³⁸ vidék. A megye hatalmas területeit víz alatt tartó Körös ártéri területei – amelyek peremén az ismert települések létrejöttek³⁹ – alapvetően meghatározták az itt megtelepedni képes közösségek méretét. Azaz a természet szorításában zömmel „kis” falvak létrejöttére nyílt lehetőség függetlenül attól, mit mondanak az írott forrásaink a korról általában.

Arra nézve, hogy mekkora lehetett egy ilyen „kis” falu, amelynek a 70–100–150 éven keresztül használt temetője alig éri el a 200 sírt, a fentebb látott sematikus számítások már adhattak némi támpontot. Ha itt is a fentebb alkalmazott – a megfelelő adatok hiányában kényszerűen – igencsak mechanikus számítási modellt vesszük alapul, és az egy temető–egy település képletből indulunk ki, azt kellene mondanunk, hogy egy, a 10. század végén alapított és a 11. század végéig vagy a 12. század elejéig (azaz mintegy egy évszázadig, tehát kb. 3,5 „generáció” által) használt 200–250 síros temető 57–72 főt, vagyis 11–14 ötfős vagy 8–10 hétfős háztartást kell, hogy jelentsen egy adott időszakra. Maga a számítási módszer természetesen több okból sem tartható kellően pontosnak. Legfeljebb első, igen durva közelítésben képes azt kifejezni, mit is látunk akkor, ha egy, az átlagosnál kevésbé kedvező terület 10–11. századi falvainak lakosságát akarjuk összevetni a kedvezőbb adottságú vidékekével.⁴⁰ Nem mellékesen azonban ez a mintegy 8–15 körüli, egy időben működő háztartás – habár ebben az esetben inkább maximális értéknek tekinthető – nagyjából megfelel annak a képnek, amelyet a 11. századi írott adatokból nyerhettünk.

Az eddigiek során azonban nem vettünk figyelembe több, az eredményeinket mindenképpen befolyásoló tényezőt. Mi igazolja azt, hogy minden falunak saját temetője volt – és viszont: vajon minden falu összes lakója egyetlen temetőt használt-e?⁴¹ Erre legfeljebb az a mai szemlélő ál-

³⁷ Csak a jelentősebb sírszámú temetőket említettem. A megye leleteinek akkor ismert részét az irodalommal együtt áttekinti RÉVÉSZ 1997, így itt csak az azóta előkerült lelőhelyhez adok külön irodalmat.

³⁸ RÉVÉSZ 1997, 180.

³⁹ BÁLINT 1991, Karte III., RÉVÉSZ 1997, 180–181.

⁴⁰ A probléma fontosságára lásd a történész nézőpontjából pl. KRISTÓ 1997, 41., 43., KUBINYI 1997, 107–110.

⁴¹ Ezt a kérdést már SZABÓ 1966, 73–74. is feltette: „A temetők sírszámából a falu lakosságának számára való következtetés azonban még akkor is körülményes feladat, ha tudjuk, hogy egy vagy több temetője volt valamely falunak...”; de sokkal szkeptikusabb volt e tekintetben pl. KRISTÓ 1997, 44.

tal határozottan logikusnak látszó feltevés hozható fel, hogy semmi sem kényszerítette a kor emberét arra, hogy a lakóhelyétől néhány km-re, esetleg 10 km-nél is távolabb eső temetőbe szállítsa halottjait, hiszen a falvak (illetve egyéb települések) mellett elegendő tér állt rendelkezésre a saját temetkezési hely kialakítására. Ugyanakkor kora Árpád-kori forrásainkból az is valószínűsíthető, hogy a falvak egy részének lakosai még ebben az időben is áthelyezték lakóhelyeiket a falu határain belül (ún. „költözködő falu”).⁴² Hogy pontosan meddig maradtak egy helyben, azt a kutatás jelen állása mellett nem lehet egyértelműen meghatározni, mint ahogy azt sem, hogy milyen távolságokat tettek meg a házak áthelyezésekor. Ami az időrend kérdését illeti: a főként kerámiára alapozott régészeti kronológia az Árpád-kor korai szakaszára legfeljebb 100–150 éves, egymást nem egyszer átfedő periódusokkal tud keltezni (így 10–11. századi vagy 11–12. századi kerámiáról beszélve),⁴³ az egyes objektumok egymáshoz viszonyított relatív kronológiai helyzetének meghatározására alkalmas nagy szériákat felölelő radiokarbon vizsgálatok pedig még nem kezdődtek meg. A benyomásokon alapuló feltételezés szerint egy-egy helyen néhány évtizedig maradhattak a lakosok.⁴⁴ A másik kérdés, azaz a megtett távolság ugyancsak nem lényegtelen szempontunkból. Azzal ugyanis a lakók nemcsak a hátrahagyott házaktól, de egyben az elviekben amellett elhelyezkedő temetőtől is távolabb kerültek. Akárhogyan is választották meg tehát a temetkezési helyüket eredetileg, az nem feltétlenül maradt mindvégig a lakóhely közvetlen közelében, idővel attól távolabb is kerülhetett.

⁴² SZABÓ 1966, 30–31., FÖLDES 1983, 338–348. (a „költözködő falu” kifejezésre: 338., 348.), vö. továbbá LASZLOVSZKY 1986; ezzel szemben a falvakat egy helyben állónak tartotta, és a kérdéses forrásadatokat más irányú interpretációját javasolta MESTERHÁZY 1980, 31.

⁴³ TAKÁCS 2009, 224–225., 235–238., Abb. 1–2.

⁴⁴ A „költözködő falvak” problémájának régészeti megítélése nem egyértelmű. MESTERHÁZY 1980, 24–26., 31. többek között azért utasította el ezek 11. sz.-i létét, mert a 10–11. sz.-i településeken nem csak egy rövid időszak kerámiaanyagát lehet megtalálni; a cserépanyag hosszabb távú egy helyben lakást feltételez. Tekintve azonban, hogy 1.) a korszak kerámiáját nem lehet néhány évtizednyi pontossággal keltezni; 2.) az egy lelőhelyen előkerülő veremházakról egyelőre nem csak az nem igazolható, hogy azok mind egy időben álltak volna, de az sem, hogy az egyes épületek egymást időben közvetlenül követték (kivéve talán a szuperpozíciót mutató eseteket), és nem volt-e esetleg esetenként néhány évtized kihagyás a különböző házak között; 3.) a „költözködő falu” által feltételezett művelési rendszer következtében az elhagyott települési helyek „helyzeti energiát” képviseltek (vö. FÖLDES 1983, 338.) és így idővel újra betelepültek – a jelenség megítélése ma még nem megnyugtatóan lezárt. A kérdés régészeti vetületéhez lásd még RÁCZ 2010, 75. problémafelvetését.

A régészeti leletekből megismerhető honfoglalás és kora Árpád-kori falvak ráadásul egy fontos vonásukban mindenképpen különböztek attól, ahogyan ma egy falut elképzelünk: koncentráltságukat tekintve. Igaz ugyan, hogy a 20. század első felének néprajzi kutatásában népszerűsítésre szert tett elmélet, miszerint a 19. századi tanyahálózat e korai időszak maradványa lenne, mára végérvényesen a múlté azáltal, hogy a tanyahálózat kora újkori, illetve az utáni kialakulását a kutatás meggyőzően bizonyította. Másrészt viszont a régészet nem egy olyan Árpád-kori emlékcsoportot hozott felszínre, amelyeket joggal nevezhetünk tanyaszerű településeknek, és léteztek ezek mellett kissé nagyobb méretű, ún. „szórt jellegű települések” is.⁴⁵ A tanyaszerű települések jellegének érzékeltetésére hadd hivatkozzam itt pusztán néhány (bár többségében már 12–13. századi) példára. A Kengyel (Jász-Nagykun-Szolnok m.) falu határában az 1980-as évek első felében végzett nagy felületű feltárások során több, együttesen több száz méter hosszú területet nyitottak meg, de mindössze hat Árpád-kori veremház maradványait sikerült feltárni egy sor más épület (karám, árkok, kemencék stb.) mellett. A leletanyag vizsgálata alapján valószínűsíthető, hogy e házak közül is csak egy (maximum kettő) állhatott egy adott időpontban.⁴⁶ Mosonszentmiklós–Pálmajor (Győr-Moson-Sopron m.) esetében a helyzet még egyértelműbb: itt egy nyolchektáros terület feltárása három Árpád-kori veremházat eredményezett. Az ugyancsak a nagyfelületű feltárások sorába tartozó ásatás Lébény–Kaszás-dombon két veremházat hozott a felszínre, amelyek az ásató értékelése alapján ugyan egymástól jelentősebb távolságra, de nagyjából egy időben állhattak, így esetükben két, egymás mellett élő „tanyaszerű” teleppel számolhatunk.⁴⁷ Ugyancsak két veremház és a hozzájuk tartozó épületek kerültek elő Ecsér 7. sz. lelőhelyen.⁴⁸ Nehéz elképzelni, hogy ezeket az egykori falvak határaiban álló tanyaszerű településeket – amelyek felszíni nyomai a terepbejárások során is rendszeresen jelentkeznek⁴⁹ – az Árpád-kori „hivatalos nyilvántartás”, amelynek emlékeit a fentebb

⁴⁵ Vö. LASZLOVSZKY 1986a, LASZLOVSZKY 1986b, TAKÁCS 2010, 15–16.

⁴⁶ LASZLOVSZKY 1986b, az Árpád-kori Kengyel falu azonosításának problémáira vö. még LASZLOVSZKY 1986c, 19–20.

⁴⁷ TAKÁCS 2010, 15–16., 21. a korábbi irodalommal.

⁴⁸ RÁCZ 2010, 73.

⁴⁹ E jelenségekhez, ill. az interpretáció kérdéseire lásd LASZLOVSZKY 1986a, 136–138., MIKLÓS 1985, 237., JANKOVICH 1985, 286–287. A felszíni nyomok és az ásatások által felszínre hozott telepjelenségek viszonyára, valamint ezeknek az egykori falvakkal, faluszerkezettel, településformákkal való kapcsolatára lásd még RÁCZ 2010 és RÁCZ-TARI 2011 esettanulmányainak tanulságait.

idézett oklevelek őrzik, nem éppen úgy a közeli nagyobb méretű településekhez, azaz a legtöbbször önmagukban is elég laza szerkezetet mutató falvakhoz sorolta volna, amint az mindennapi gyakorlat volt az újkori tanyákkal kapcsolatban. Azt persze nem tudjuk biztosan, hogy ezekhez a kora Árpád-kori „tanyákhoz” (vagy egy részükhöz) tartozott-e egykor önálló temető; azonban ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki automatikusan. Amennyiben legalább esetenként önálló temetők létrehozására gondoltunk, egy-egy 2–3 „generáció” által lakott, helyváltoztató, de egy helyre temetkező „tanya” egy, maximum két családja 20–40 sírt is maga után hagyhatott. Még érdekesebb a kép, ha vetünk itt egy gyors pillantást azon falvakra is, amelyek határaiban e „tanyaszerű” települések álltak. Arra már az ilyen irányú kutatások kezdetén Méri István és Szőke Béla is rámutatott, hogy az Árpád-kori falvak alapvetően szórt szerkezetűek voltak. A házak egymástól viszonylag jelentős távolságban álltak;⁵⁰ a későbbi időkre kialakult utcás szerkezet nem – vagy csak az eddig ismert esetek kisebb részében, akkor is inkább az Árpád-kor későbbi szakaszában⁵¹ – volt jellemző.⁵² E „falvakon” belül inkább rendszertelenül egymás mellett álló épületek alkotta házcsoportokat lehetett megfigyelni. Az újabb, nagy kiterjedésű feltárások tanúsága szerint is esetenként „[...] a ritkás Árpád-kori objektumok pár száz méterenként csoportosulva követik egymást. A településeket ezért szinte lehetetlen lehatárolni, csak intenzívebb telepjelenségeket határozhatunk meg, néhány házból álló csoportosulásokat, amelyek együttesen akár több egymás melletti leőhelyre kiterjedő góccokat, avagy nagyobb települési egységeket alkothatnak. A terepbejárásokon felszíni megfigyelések alapján körülhatárolt Árpád-kori telepnyomokból a feltárások után több is összevonható és egy települési egységként szemlélhető, amelynek élete különböző kronológiai fázisokra bomlik.”⁵³ E „szórt” belső struktúra kialakulásához kevésbé az egyébként zömmel kis (leginkább kb. 3–4 m × 4–5 m) házak, mint az azokhoz kapcsolódó „melléképületek” (külső kemencék, tárolóvermek stb.),⁵⁴ leginkább pedig az állattartás korabeli gazdálkodásban betöltött jelentős szerepe járult hozzá. Főként, mert az állatállomány egy részét a településen belül,

⁵⁰ Egy, az 1270-es évekre vonatkozó írott adat szerint előfordult, hogy egyazon település két háza között nyíllövésnyi, azaz mintegy 100 m távolság volt: LASZLOVSZKY 1986a, 135. 13. jegyz., BENCZE 1999, 25., de a régészeti feltárások alapján is elképzelhető a házak közötti 50 m-es távolság a falvakon belül: LASZLOVSZKY 1986a, 137. 24. jegyz.

⁵¹ Vö. BENCZE 1999, 23–24.

⁵² MÉRI 1952, SZŐKE 1955, 87–89.

⁵³ RÁCZ 2010, 71., 1. ábra.

⁵⁴ Lásd MÉRI 1969–1970 áttekintését.

a házak mellett (erre mutatnak a „falvakon” belül elhelyezkedő karámok, ólak stb.)⁵⁵ tartották.⁵⁶ A települések egy részének belső szerkezetét meghatározó, az egykori telkeket körülhatároló árokrendszerek formái is a „szórtságra” utalnak.⁵⁷ A jelenleg csak mintegy egy-másfél évszázados pontossággal keltezhető kerámiaformák, a szórt településstruktúra, illetve a „költöző falvak” rendszerének egyik következményeként egyazon, akár kisebb méretű falusi közösség a falu határain belül akár több, a mai szemlélő számára a terepbejárás eredmények fényében önálló falunak látszó nyomot is maga után hagyhatott. Talán ez is hozzájárul ahhoz – amint erre Heckenast Gusztáv is egyértelműen utalt⁵⁸ –, hogy „A régészeti terepbejárások, melyek az Árpád-kori faluhálózat felderítését tűzték ki céljukul, általában arra a megfigyelésre jutottak, hogy az Árpád-korban sokkal sűrűbb volt a településhálózat, mint a későbbi időkben. 1,5–4 km távolságban sorakoztak egymás mellé a különböző nagyságú falvak a víz nem járta földhátakon, szigeteken.”⁵⁹ Ennél nagyobb távolságokat feltételez ugyanakkor Szabó István vizsgálata, aki a korai törvények elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 11. századi falvak nem lehettek egymástól 1–3, de talán még 4–5 km távolságban sem, amint az a késő középkorban jellemző volt – ennél jóval nagyobb határnak kellett hozzájuk tartoznia.⁶⁰ Legalábbis ami az írott források szintjén megjelenő falvakat illeti. Az ásatások és a terepbejárások eredményeire támaszkodó régész – igaz, már a 12–13. századra vonatkozólag, amikor az írott források is több falut regisztrálnak egységszerű területen mint a korábbi időszakban – a falvak egymástól 5–6 km-es távolságát ugyancsak reálisnak tartotta.⁶¹ Az írott források és a régészeti leletek tanúsága tehát csak bizonyos „kiegyenlítő” tényezők figyelembe vételével hozható közöse nevezőre. Az azonban még így is egyértelmű, hogy a 10–11. században, amely időszakra a templom körüli temetők előtt használt „falusi” temetőink információt hordoznak, alapvetően nagy ki-

⁵⁵ Vö. LASZLOVSZKY 1982, FODOR 2002, 28., Fig. 8.

⁵⁶ Vö. FÖLDES 1983, 346.

⁵⁷ A nem karámokhoz tartozó árkok lehetséges szerepéről, ill. az árok nélküli „szórt településekről” lásd MÉRI 1962 máig alapvető tanulmányát, ill. TAKÁCS 1996, 204–207. áttekintését.

⁵⁸ Vö. MESTERHÁZY 1980, 24.

⁵⁹ MESTERHÁZY 1980, 23–24. Eredményeinek olvasásakor figyelembe kell venni, hogy a Mesterházy 1980-as kötetében olvasható kerámiafeltevések gyakorta túl szűk időszakot adnak meg, így mai szemmel esetenként „optimistának” tűnnek.

⁶⁰ SZABÓ 1966, 85.

⁶¹ LASZLOVSZKY 1986b, 247.

terjedésű, de „ritkásan” lakott, szórt szerkezetű településekkel kell számolnunk, amelyekhez nagyobb kiterjedésű határrész is kapcsolódott.

Ugyanakkor azt nem lehet egyértelműen kizárni, hogy az ásatások nyomán ismertté vált honfoglalás, illetve kora Árpád-kori falusi temetők egy része ne tartozhatott volna éppen úgy egyszerre több, általunk önálló településként értelmezett egységhez is (akárhogyan viszonyulnak is ezek az oklevelekben falvakként feltűnő településekhez), amint az a későbbi évszázadokban a templom körüli temetők egy része esetében történt. Érdeemes itt Szabó János Győzőnek a mai Sarud határában, a Pócsztöltésen feltárt, az Árpád-kori Báb faluhoz tartozóként azonosított 10–11. századi temető, illetve Árpád-kori településmaradványok kapcsán tett megállapításait is idézni. A temető mintegy 80 sírját Szabó 980–1060 közé keltezte, és 5–6 (máshol 6–7) ötfős kiscsalád temetkezési helyének tartotta.⁶² A 12–13. században is kisméretűnek (Szabó szerint 7 házhely)⁶³ megmaradó Báb falu sírmezőjének 11. századi feladásának okát az ásató abban látta, hogy – habár a település a régészeti emlékek alapján a 12. század közepe és a tartárjárás között is létezett, ha nem is pontosan azon a helyen, ahol a 10., illetve a 11. században – a templom nélküli falu népe a legközelebbi templomos helyre, Sarudra, pontosabban annak templomához vitte a halottait, miután Szent László I. törvénykönyvének 25. cikkelye kimondta, hogy a keresztények kötelesek hozzátartozóikat a templomok körül létesítendő cintermekben eltemetni.⁶⁴ Egyben utalt arra is, hogy a hasonló jelenségek egyáltalán nem lehettek ritkák a korban, hiszen Méri ugyancsak azt találta a Tiszalök–rázompusztai ásatások során, hogy Rázom falu két temetője már a 11. században megszűnt, a falu maga azonban a 12. században is létezett.⁶⁵ A templomok és a temetkezési helyek között szoros kapcsolatot teremtő I. Szent László- és Könyves Kálmán-féle törvények tehát kimutathatóan jelentős erővel alakították falu és temető viszonyát, és bizonyosan komolyan hozzájárultak a kisméretű települések lakói által önállóan működtetett temetők visszaszorulásához. De habár a Szent István törvényében előírt tíz falura jutó templom talán erre a korszakra már elérhetővé vált a Magyar Királyság legtöbb területén, a kisebb települések

⁶² SZABÓ 1978–1979, 72., SZABÓ 1975, 26. Elfogadhatónak vélte ezt RÉVÉSZ 2008, 330. is azzal a jogos kiegészítéssel, hogy a temető megnyitását talán inkább az ezredforduló környékén sejtethetjük.

⁶³ SZABÓ 1975, 24.

⁶⁴ SZABÓ 1975, 26–27., ZÁVODSZKY 1904, 162.

⁶⁵ SZABÓ 1975, 26., MÉRI 1952, 62.

lakói számára minden bizonnyal továbbra is elérhetetlen maradt egy saját templom felépítése.

Még egy megjegyzés a Szent István kori templomok kérdéséhez. Ugyan a kifejezetten az istváni törvények előírásai nyomán létrejött templomokat csak nagyon kevés esetben tudjuk régészetileg is azonosítani, az ismert 11–12. századi falusi templomok mérete mindenképpen elgondolkoztató. Kralovánszky Alán vizsgálatai nyomán, amelyek során száz 11–12. századi templom adatait értékelte, e templomok átlagos alapterülete 33 m²-re tehető. Ezen átlagmértet alapján az épületek befogadóképességét – kissé talán túlzó számítással – 100 felnőttben és 50 gyerekben határozta meg.⁶⁶ Szent István törvénye (I. tvk. 9. c.) szerint ez a 150 fő a templom építésére kötelezett 10 falu összes lakója. Legalábbis, amennyiben elfogadjuk a törvény szövegét, mely szerint „*öreges és fiatalok, férfiak és nők*” – a tűz őrzésére otthon maradók kivételével – egyaránt kötelezve voltak a vasárnapi templomlátogatásra.⁶⁷ Persze nem lehetnek kétségeink afelől, hogy a törvény az elvárt/kívánatos maximumot tartalmazta, a templomok építetői pedig a (nem kis részben anyagi) realitásokat figyelembe véve tervezték meg épületeiket. Kevésbé fontos szempontunkból, hogy István uralkodása alatt nyilvánvalóan nem érték el a tíz falu/egy templom arányt⁶⁸ – a falvak egy része úgyis túl nagy távolságra volt ahhoz a legközelebbi templomtól, hogy a királyi törvényt betarthassa. Akárhogyan is: ha egy vasárnap esetleg egynél több misét is celebrált egy-egy átlagos alapterületű templom papja, és az egyes családokból csak egy-két fő vett is részt azokon, az írott forrásokban feltűnő 50–120 háztartásos „nagy falvak” képét akkor is nehéz lenne beilleszteni a 150 főt befogadni képes, de több falu szükségleteit kielégítő templomok által sugallt realitásba.

Mindennek fényében különösen sajnálatos, hogy a 11. századra vonatkozó okleveles anyagban feltűnő, ismert háznépszámú falvakkal kapcsolatban alig támaszkodhatunk az ásatások eredményeire. A történeti forrásokban említett falvak egy részének (például Gessent, Noa) az azonosítása sem egyértelmű. Más részüknél pedig csak sejthető, hogy melyik mai település határában keresendő, biztos adat azonban nem áll rendelkezésre (például Fancsal⁶⁹). De a mai települések előfutáiraiként azono-

⁶⁶ Kralovánszky közöletlenül maradt eredményeit FÜGEDI 1992, 17–18. ismertette.

⁶⁷ ZÁVODSZKY 1904, 144.

⁶⁸ KRISTÓ 1997, 46. szerint még az 1330-as években is csak 6–8 falura juthatott egy templom, ez azonban a régészeti kutatások fényében talán túlságosan magas számnak tűnik.

⁶⁹ NÉMETH 1997, 74.

sítható falvak mindegyikének sincsen a mai területéről közölt régészeti adata. Így van ez többek között például Zsikva,⁷⁰ a Martos falu⁷¹ határába olvadt Gég,⁷² vagy (Bars)Taszár⁷³ esetében. A mindenképpen korai időkre vonatkozó adat Szárberény/Vörösberény 54/60 háznépéről nem vetethető össze a mai településről és határából ismert 10–11. századi szórványleletekkel.⁷⁴ Az 1057-ben 14 háznéppel feltűnő Kölked temetőjéről vagy faluhelyéről egyelőre ugyancsak egy szórvány honfoglalás vagy kora Árpád-kori karikaékszer tanúskodik.⁷⁵ Az 1067-ben 6 háznépes Vencselő mai utódjának határából szintén több helyről is ismerünk Árpád-kori leleteket,⁷⁶ ezek alapján azonban a 11. századi falu méretére nem lehet következtetni, amint a Budapest–Rákoscsaba területéről ismertté vált 12–13. századi templom, illetve településobjektumok sem nyújtanak elegendő információt a 11. századi Chabarakusa tanulmányozásához (amennyiben az 1067-ben említett 18 háznép egyáltalán ugyanazon a helyen élt, ahol a 12–13. századi falu feltárt maradványai előkerültek.)⁷⁷ A mai Zsadány területén, illetve határában is több helyről kerültek elő Árpád-kori leletek,⁷⁸ ezek lelőhelyei közül azonban csak kettő azonosítható valamely ismert középkori településsel. A mai település határának déli részén fekvő Orosi-puszta helyén minden bizonnyal az írott forrásokkal a 13. század elejétől kezdve adatolt Orosz(i) falu állhatott.⁷⁹ A régészeti topográfia szerzői pedig a mai község belterületén, az akkori Béke utcában keresték a középkori Zsadány előzményét az ott lelt Árpád-kori, illetve késő közép-

⁷⁰ Ma: Žikava, okres Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, SK. Az Árpád-kori írott adatokra lásd GyÖRFFY I. 489., a régészeti lelőhelyekre: HANULIAK 1989, 239.

⁷¹ Ma: Martovce, okres Komárno, Nitriansky kraj, SK.

⁷² GyÖRFFY I. 418. A falu mai határából, az Aba-dombon honfoglalás kori leletek, ill. egy 12–13. sz.-i falura utaló cserepek is ismertek, vö. TRUGLY 1989, 132.

⁷³ Ma: Tesáre nad Žitavou, Tesárske Mlyňany (Taszármalonya) település része, okres Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, SK. Az Árpád-kori történeti adatokra vö. GyÖRFFY I. 480. A településről ismert 9. sz.-i településnyomokra és a 10. sz.-i temetőrészletre lásd HANULIAK 1989a, 229–230. a korábbi irodalommal.

⁷⁴ MRT 2, 261–264. No. 54.

⁷⁵ Kiss 1983, 69., 239. 105. ábra 8.

⁷⁶ ISTVÁNOVITS 2003, 62–64., a településre vonatkozó későbbi középkori adatokat lásd NÉMETH 1997, 201–202.

⁷⁷ Az írott forrásokra: GyÖRFFY IV. 513.: Csaba(rákosa), a templomra ÍRÁSNÉ MELIS 1975, 228–229., 237. 17. kép, a feltárt településobjektumokra: Kovács E. 2010.

⁷⁸ MRT 6, 207–216. Nos 13/1, 13/2, 13/3, 13/11, 13/15, 13/22, 13/23, 13/24, 13/28, 13/29, 13/34, 13/37, 13/38, 13/46, 13/47, 13/48, 13/60, 13/62.

⁷⁹ MRT 6, 212. No. 13/38.

kori emlékek alapján.⁸⁰ Ugyancsak összetett a helyzet az egykori Komárom megyei Udvarddal,⁸¹ illetve az azzal együtt eladományozott királyi udvarházzal, amelyhez a Szent Márton tiszteletére szentelt kápolna is tartozott. Az I. Géza korában Udvard, illetve Szent Márton neve alatt említett együttesből ugyanis Györffy kutatásai szerint három falu fejlődött ki: (Zsitva)Besenyő,⁸² Udvard és Szentmárton,⁸³ amelyeket 1209-ben már külön említettek.⁸⁴ Tekintve, hogy a későbbi Szentmárton falu alapjait jelentő egyházat⁸⁵ és az Udvardhoz tartozó besenyőket, azaz Zsitvabesenyő előzményét külön is kiemeli az oklevél az udvardi 40 ekényi föld, illetve 20 háznépnyi servus mellett, valószínűsíthető, hogy az Udvard neve alatt fennmaradt 20 háznépes adat valóban a később is Udvard név alatt említett falura (vagy annak egy részére) vonatkozott. A mai Udvard település területén, illetve határában több helyről – többek között a Szent Márton-halomról⁸⁶ – is ismertek 10–12. századi településnyomok, illetve 10–11. századi sírok. Ezek azonban a település méretének becslésére nem alkalmasak, lévén nagyjából közöletlen, illetve terepbejárásból származó adatokról van szó.⁸⁷ Megjegyzendő továbbá, hogy Zsitvabesenyő határából szintén ismert egy 10–12. századi⁸⁸ és egy 11–13. századi temető, valamint több, a 10–11., 10–12., illetve 11–12. századra keltezett településmaradvány is,⁸⁹ ezeknek azonban az „udvardi besenyőkkel” való kapcsolata egyelőre nem tekinthető tisztázottnak.

Kézenfekvő lenne az 1067-ből 140 háznéppel adatolt, mára Polgár déli határába olvadt Hortobágyra vonatkozó régészeti adatokat is bevonni a kutatásba, a szerencse azonban egyelőre itt sem segíti munkánkat. Az 1974-ben kiadott *Polgár története* ugyan már egy sor 10–11. századi településnyomról tett említést, ám érdekes módon éppen a Polgár mai

⁸⁰ MRT 6, 215. No. 13/60.

⁸¹ Ma: Dvory nad Žitavou, okres Nové Zámky, Nitriansky kraj, SK.

⁸² Ma: Bešenov, okres Nové Zámky, Nitriansky kraj, SK.

⁸³ Ma: Szent Márton-halom/Kálvária-hegy Udvard határában, a falutól mintegy 1 km-re Ny-ra.

⁸⁴ GYÖRFFY III. 461.

⁸⁵ GYÖRFFY III. 455.

⁸⁶ Lásd FUSEK 1989, 250. No. 10. a korábbi irodalommal.

⁸⁷ Az 1989-ig ismert adatokat az elérhető irodalommal felsorolja: FUSEK 1989, 248–250.

⁸⁸ A 201 síros temetőre vonatkozó publikációkat lásd ČILINSKA 1989, 241, No. 4. alatt.

⁸⁹ Az egyes lelőhelyekre a további irodalommal lásd ČILINSKA 1989, 240–243. Az Árpád-kori települések közül a legértelmezhetőbb képet a Zsitvabesenyő–Páskom-dűlőbeli feltárás alapján nyerhetjük, vö. HABOVŠTIK 1961, 455–459., Obr. 1.; kevésbé jó adatokkal szolgál a Zsitvabesenyő–malomgáti feltárás: BIALEKOVÁ 1958, 393–402.

központjától délre elterülő vidékről nem tartalmaz megfelelő kora Árpád-kori adatokat.⁹⁰ Az 1970-es években itt a Polgárhoz legközelebb fekvő, oklevelekkel adatolt Árpád-kori településként Újszentmargitát tartották számon. Németh Péternek a középkori Szabolcs megyét feldolgozó adatgyűjtése azonban (más településekkel egyetemben) a Polgár és (Új) Szentmargita közötti területre lokalizálta a százdi alapítólevélben említett Hortobágyot is.⁹¹ Tekintve, hogy az oklevél szerencsés módon megőrizte a falu határainak leírását is, hozzávetőlegesen megállapítható az egykori település kiterjedése. A Németh térképén feltüntetett határjelek alapján a falu birtokai délnyugatra mintegy 2,5–3 km-re (Bás halom), délkeletre pedig mintegy 5–6 km-re (Sóly falu) terjedhettek ki, míg északon Polgártól kb. 6 km-re, illetve Horttól (de nem ezek határaitól) mintegy 8–9 km-re feküdt, így a faluhatárok itt is 3–5 km-es részeket foglalhattak magukba.⁹² Amennyiben ez a rendkívül hozzávetőleges számítás alapul vehető, a legalább 140 háztartást magában foglaló Hortobágy falu területe nem volt sokkal nagyobb kiterjedésű egy, a korabeli forrásokból ismert „átlagos” méretű faluénál. Számításba kell venni azt is, hogy az északi kiterjedés megállapításánál alapul vett Polgár csak a 13. század közepétől kezdve jelenik meg az írott adatokban,⁹³ a többi környékbeli település ([Új]Szentmargita,⁹⁴ Szeghalom,⁹⁵ Hort,⁹⁶ Sóly⁹⁷) nevét azonban már 1009-ben, illetve 1067-ben említik. Nehéz ezért ebben az esetben arra gondolni, hogy e „feltűnően népes település” „alighanem úgy tekintendő, mint amely még nem esett szét kisebb településekre”,⁹⁸ és így „magas létszám[ához] hatalmas kiterjedésű terület tartozott”.⁹⁹ Az egykori település képéről persze leginkább a jövő régészeti kutatásától, illetve feldolgozásaitól várhatunk konkrétabb adatokat. Az 1970-es évekbeli adathiányos állapothoz képest mindenképpen előrelépést jelent, hogy az M3-as autópálya építése előtt végzett megelőző feltárások során Polgár határában, a mai településtől délre több helyen is (bár jelenleg még ismeretlen számú és kiterjedésű) Árpád-kori (az előzetes

⁹⁰ Vö. MESTERHÁZY 1974, 35–39., különösen 38.

⁹¹ Lásd NÉMETH 1997 számozatlan térképmellékletét!

⁹² A megadott adatok természetesen igen hozzávetőlegesek, Németh lépték nélkül közölt térképének körülbelüli arányosítása alapján kerültek kiszámításra.

⁹³ MESTERHÁZY 1974, 35–36., NÉMETH 1997, 157–158.

⁹⁴ NÉMETH 1997, 177.

⁹⁵ NÉMETH 1997, 173.

⁹⁶ NÉMETH 1997, 94.

⁹⁷ NÉMETH 1997, 167.

⁹⁸ SZABÓ 1966, 77.; e megfogalmazás szó szerint egyezik KRISTÓ 1997, 44. mondatával.

⁹⁹ KRISTÓ 1997, 44.

közlemény szerint inkább 12–13. századi) telepnyomok kerültek feltárássra. Azonosítani tudtak itt egy egykori faluhoz tartozó templom és temető helyét is (bár ásatások az utóbbiaknál nem történtek).¹⁰⁰ Az említett nyomok pedig akár (bár korántsem szükségszerűen) a 11. században említett Hortobágy falu maradványait is magukba foglalhatják.

Ami az írott források alapján ismert legnagyobb házszámú 11. századi falu, Hortobágy esetében ma még nem lehetséges, egy másik, ugyancsak 11. századi írott adatból ismert, és ugyancsak a mai Hajdú-Bihar megye területén álló, meglepően nagy háznépszámú település, Ártánd esetében legalább részben megoldhatónak tűnik. A kérdéses, 120 háztartásra vonatkozó adat néhány évvel a Hortobágyot említő százdi alapítólevél utáni időből, 1075-ből származik, amikor is Rikács/Ártánd falu (a hozzá tartozó szigettel együtt) a király adománya révén a garamszentbenedeki apátság birtokába került.¹⁰¹ A mai Ártánd település területén, a Sebes-Körös egyik mellékágaként az Ártánd déli részén futó Kutas-ér mentén (annak déli oldalán) Mesterházy Károly feltárásai hoztak felszínre két kora Árpád-kori veremházat. Ezek a lelőhelyen kiterjedt terepbejárásokat is végző ásató szerint minden bizonnyal a 11. században említett faluhoz tartozhattak.¹⁰² Ugyancsak Mesterházy tárta fel a falu délnyugati szélén, a Nagyfarkas-dombon a 10–11. századi közösség egyik (?) temetőjének 177+1 sírját.¹⁰³ Ezzel a 178 sírral ugyan nem tartható a temető teljesen feltártnak, hiszen az ásatásokat megelőzően közelebbről nem ismert számú temetkezést pusztítottak el itt homokbányászással, a fennmaradt sírok alapján azonban a temető kiterjedése nagyságrendileg nem lehetett sok-

¹⁰⁰ Polgár 1–34. lelőhely (közel 11 ha feltárása): HAJDÚ–SZ. MÁTHÉ 1996, 22.; Polgár–Kenderföldék (14.800 m²): DANI 1999, 241., DANI–V. SZABÓ 2000, 194. (A Dani Jánostól kapott szóbeli információk alapján az utóbbi lelőhelyen az Árpád-kori emlékműanyag nem túl jelentős. Segítségét e helyütt is köszönöm!)

¹⁰¹ A garamszentbenedeki alapítólevél közismerten erősen interpolált szövege felveti annak a problémáját, hogy esetleg a 120 háznépre vonatkozó adat is a 13. sz.-i interpoláció következtében került volna az oklevélbe. LASZLOVSZKY 1986c kutatásai azonban több esetben is valószínűsíteni tudták, hogy a késői szövegmodosítások ellenére az egyes településekre vonatkozó határleírások a 11. sz.-i állapotokat őrzik. Ártánd neve maga ugyancsak az archaikus állapotok megőrzésének és az interpoláció tényének egyszeri bizonyítéka. Az oklevélben szereplő Rikachiartand névalak ugyanis az újabb nyelvészeti kutatások szerint az eredeti Rikachi (Rikács) és a 13. sz.-ban már új néven, Ártándként ismert alakok összevonása eredményeként állt elő, vö. KÖTELES-SZŐKE 2013, 37., 73–75. a korábbi irodalommal. Rikácsot már a magyarok előtt ott élt avarok falujának tartotta MESTERHÁZY 2011, 306.

¹⁰² MESTERHÁZY 2011, 306–309.

¹⁰³ MESTERHÁZY 1990, MESTERHÁZY 2011, 311.

kal nagyobb a jelenleg ismert résznel. Az első sírokat Mesterházy még a 10. század második felére/utolsó harmadára helyezte, az utolsók megásásának idejét pedig Kálmán király pénzei jelölték ki. Annak a Kálmánnak, aki újra törvénnyel (I. tvk. 73. c.) erősítette meg a már Szent László alatt hozott – fentebb idézett – rendelkezést a keresztények templom körüli temetőkben való végső nyugalomra helyezésének kötelező érvényűségéről.¹⁰⁴ Noha közismert, hogy László és Kálmán e rendeleteinek nem mindenhol lett azonnal fogantatja (bár II. Vak Béla uralkodása idejére a legtöbb korábban létesült nem-templomkörüli temető használata megszűnt),¹⁰⁵ az Ártándhoz hasonlóan egyházi tulajdonba került birtokokon ezt az előírást is nagyobb valószínűséggel sikerült betartatni. A Nagyfarkas-dombon feltárt temető utolsó sírjait tehát már a garamszentbenedeki apát birtokán ásták meg, és az itt eltemetettek annak a 120 házhelynek a lakosaihoz tartozhattak, akiket az oklevél említett. Megjegyzésre érdemes ugyanakkor, hogy habár a ma csak 592 lakosú települést a 20. század folyamán a régészek viszonylag alaposan „körbeásták”,¹⁰⁶ annak a 11. századi településkoncentrációnak, amelyet az 1075-ös oklevél alapján várnánk, mindeddig semmi nyomát sem lehet kimutatni. Amennyiben itt is a fentebb többször alkalmazott, felettébb sematikus számítási módot követve kísérelnénk meg pusztán az ismert sírszám alapján családszám-becslést tenni, akkor a nagyfarkas-dombi, mintegy 120–140 éven (?) (azaz 4–5 „generáción”) át használt temető kb. 200 sírja „generációnként” 40–50 főt, ezáltal 8–10 ötfős vagy 6–7 hétfős háztartást jelentene. Mesterházy ezzel szemben a – részletesen máig kiadatlan – temető kronológiájának elemzése során arra az eredményre jutott, hogy a legkorábbi, az „alapító” család által használt rész a sírmező középső szárnyán helyezkedik el és a 11. század második feléig legalább 4 „generáció” itteni jelenléte következtethető ki. Elemzése alapján az őket követő „generáció” már a temető déli részén temetkezett, ahol már csak a 11. század közepe után megásott sírok vannak, és legalább két „generáció” jelenléte valószínűsíthető.¹⁰⁷ Azaz ő legalább 6 „generációval”, és amennyire ez leírásából megállapítható, a korábbi szakaszban legalább 4, a 11. század második felétől pedig már 6 sírsorral/családdal számol.¹⁰⁸ A különbségek tehát látszólag nem jelentősek, de Mesterházy számításai inkább a 6–8 fős „családok” és a több „generációt” magában

¹⁰⁴ ZÁVODSZKY 1904, 192.

¹⁰⁵ Vö. KOVÁCS 1997 adatgyűjtésével.

¹⁰⁶ A lelőhelyeket lásd MESTERHÁZY 2011, 1. ábra térképén.

¹⁰⁷ MESTERHÁZY 1990, 55.

¹⁰⁸ MESTERHÁZY 1990, 55.

foglaló temetők, azaz ezzel a kisebb „háztartásszám” irányába mutatnak (amely lehetőség valószínűségére fentebb az árpási ásatás tanulsága alapján is utalhattunk).

Ha tehát a fenti régészeti eredményeket valamiképpen figyelembe akarjuk venni, kérdés, hogy hogyan viszonyuljunk a garamszentbenedeki adománylevélhez, amely hivatalos királyi adomány lévén nyilvánvalóan nem nagyíthatta fel 10–15-szeresére az adományozott lakosságot a ténylegeshez képest. Az természetesen egyáltalán nem elképzelhetetlen (sőt, igencsak valószínű), hogy a jövőben a régészeti kutatás újabb 10–11. századi temető(ke)t fog napfényre hozni Ártánd határában, az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy a 120 háztartás eléréséhez ötfős magcsaládokkal számolva is legalább 10 további, a Nagyfarkas-dombon talált temetőhöz hasonló méretű (vagy további két Majs-méretű) sírmezőre kellene bukkanunk egy viszonylag kis területen. Márpedig ennek az eddig ismert leleteloszlás fényében nincs túl sok esélye. Ha tehát a garamszentbenedeki adománylevélben szereplő szám nem későbbi másolói hiba vagy 13. századi interpoláció, és nem is valamilyen jogigazolási szándék eredményeként jött létre, akkor I. Géza udvarában jóval tágabban értelmezték Ártándot, mint azt ma gondolnánk. A nagyfarkas-dombi temető adatai egyébként (legalábbis az egy település–egy temető képletben gondolkozva) a fent számba vett írott források adatai közül a kisméretűként besorolt falvak csoportjába is éppen alulról férnek bele. Ehhez persze hozzátartozik, hogy az ártándi temető nem sorolható a legnagyobb 10–11. századi falusi sírmezők közé. Sőt, inkább a kisebbek közül való. Azonban amint fentebb a majsai példán láthattuk, a korszak legnagyobb feltárt temetője alapján sem tudunk – még egy, a valóságosnál minden bizonynyal rövidebb kronológiára, illetve kisebb átlagos családlétszámokra támaszkodva sem – egy 40–50 háznépnel többet magába foglaló falura következtetni.

Arra nézve, hogy egy 120, illetve 140 háznépes falu milyen kiterjedésű kellene, hogy legyen, nem sok támpontunk van. A legtöbb szempontból értékelhető adatsort – noha csak előzetes közlemények állnak rendelkezésünkre – az Árpád-kori Kána faluval kapcsolatban közölték. Az ásatók szerint a lelőhelyen csaknem egészében sikerült egy 12–13. századi falut feltárni: e munkálatok – többek között – 198 földbe mélyített házat,¹⁰⁹ illetve

¹⁰⁹ TEREI 2010, 88. 2003–2004-ben „közel” 180 házról (TEREI 2004, 39.), majd 2005-ben további 32 házról (HORVÁTH–HORVÁTH M.–TEREI 2005, 208.) szóltak a jelentések.

egy 1066 vázat tartalmazó 1077 síros,¹¹⁰ templom körüli temetőt eredményeztek. A település templomát a 12. század közepső harmadában építették az építési szintről előkerült II. Vak Béla kori érem tanúsága alapján,¹¹¹ a körülötte létesített temetőbe pedig a falu életének utolsó periódusáig, a 13. század közepéig/végéig temetkezettek az előzetes vizsgálatok szerint.¹¹² A település virágzását az ásató nagyjából a tatárjárásig, azaz a 13. század közepéig tartotta valószínűnek; az azután visszatérő lakosság csak csekély számú lehetett, és nem tudott ismét tartósan gyökeret verni.¹¹³ Ha a Kána faluhoz tartozó, nagyjából a 12. század harmincas–negyvenes éve(i) és a 13. század közepe között, kisebb részben valószínűleg a 13. század második felében eltemetésre került 1066 halott esetében is megkíséreljük a fentebb alkalmazott sematikus átlagszámítást, a 110–150 éves periódusra 4–6 „generáció”, és így 36–53 ötfős vagy 25–38 hétfős háztartás jut. Ha a számítást a 10–12 „háznép” által mintegy egy évszázadig használt árpási temető 550 sírjával kísérelnénk meg, a kánai mintegy 1100 sírt nem tarthatnánk többnek kb. 15–20 „háznép” hagyatékánál. Összevetve ezt a feltárt, de csak részben egy időben álló 198 földbe mélyített házzal, az egy időben álló házak számát – a nagyobb méretű háztartásokat reálisabb feltevésként elfogadva – nagyon durva becsléssel 25–40 közé valószínűsíthetnénk (ezzel egy ház átlagos „élettartalmát” 15–30 év közé téve¹¹⁴). Ám Kána falu – amint azt fentebb több esetben az írott forrásokkal adatolt települések kapcsán is láttuk – nem tartozhatott az „átlagos” települések közé. Jó földrajzi adottságú területen helyezkedett el a 13. századtól egyre nagyobb jelentőségre szert tevő Buda közvetlen közelében, lakosai részben szőlőtermesztésből éltek, szomszédságában pedig nagyjából a falu alapításának idejétől egy monostor állott. A falu „lakott” területe az ásatások alapján 0,15–0,16 km² (15–16 ha)¹¹⁵ lehetett. A hozzá tartozó földek határait pontosan nem ismerjük,¹¹⁶ annyi azonban tudható, hogy a Nevegy falu¹¹⁷ határait leíró 1325-ös oklevél határjárási nyomvonala a Kána falut feltáró

¹¹⁰ LÁSZLÓ 2004, 58.

¹¹¹ TEREI 2010, 82.

¹¹² TEREI 2010, 88.

¹¹³ TEREI 2010, 108.

¹¹⁴ Az ásató egy-egy ilyen ház élettartamára karbantartás nélkül 10–15 évet, míg a konkrét kánai esetben „néhány évtizednyi” időt látott valószínűnek, vö. TEREI 2010, 88.

¹¹⁵ TEREI 2010, 108.

¹¹⁶ Adataink nagy része a tágabb környezetben birtokokkal rendelkező monostorra vonatkoznak, vö. GYÖRFFY IV. 571.

¹¹⁷ Lásd GYÖRFFY IV. 532–533.

ásatási felület szélétől „néhány száz méterre északabbra haladt”.¹¹⁸ Az egykori falu helyétől délre, a Kő-ér patak másik oldalán pedig már a kánai monostort találjuk.¹¹⁹ A monostor ásatója az okleveles anyag áttekintése után arra a következtetésre jutott, hogy a Kána név a falu, illetve az annak neve után ismert monostor mellett jelentős kiterjedésű – a 13–14. században már egy sor birtokos között megoszló – területre vonatkozott, többek között annak területén feküdt a Kelenfölddel határos Kocsola prédiom is.¹²⁰ Nem érdektelen itt azt sem megjegyezni, hogy maga a monostor egy, a 11. században létesült (eredetileg falusi) plébániatemplom mellé épült,¹²¹ amely körül már minden valószínűség szerint a 11. században a falusiak halottait befogadó templom körüli temető is létesült. Ennek felhagyására az ásató véleménye szerint a korábbi templom mellé épülő monostor megjelenése körül, a 12. század közepén kerülhetett sor,¹²² amely nagyjából időben egybeesik a Kő-ér északi oldalán létesült új falusi templom felépítésével (vagy esetleg egy-két évtizeddel követi azt), illetve az utóbbi köré történő temetkezés kezdetével. A monostor alatt fekvő temető pontos sírszáma ugyan nem ismert, a sírmező kiterjedése alapján azonban az ásató lehetségesnek látta, hogy a temető rövid fennállása alatt akár több település népe is e templom köré temetkezhetett¹²³ (amint azt fentebb Báb, pontosabban Sarud esetében láthattuk). A teljes feltárásig azonban azt sem zárhatjuk ki (bár nem is valószínű), hogy a falu/falvak lakosságának egy része – amennyiben ennek jogi háttérét rendezni tudták¹²⁴ – továbbra is a most már az apátsági templom mellett korábban használt temetkezési helyen helyezte halottait végső nyugalomra.

A kánai és a többi korabeli¹²⁵ példa alapján a rengeteg bizonytalansági tényező figyelembevételével is leszűrhetünk annyit, hogy a 120

¹¹⁸ TEREI 2010, 82.

¹¹⁹ H. GYÜRKY 1996.

¹²⁰ H. GYÜRKY 1996, 16.

¹²¹ H. GYÜRKY 1996, 28. 4. ábra.

¹²² A temetőre, ill. annak kiterjedésére lásd H. GYÜRKY 1996, 92–94., 28. 4. ábra; a monostor alapításának és építésének idejére (1148–1158) uo. 19–20., 23., 87.

¹²³ H. GYÜRKY 1996, 95.

¹²⁴ Vö. SZUROMI 2007, 64–67.

¹²⁵ Tekintve, hogy Kána esetében az Árpád-kor középső évszázadaiban járunk, érdemes itt RÁCZ–TARI 2011, 59. megállapítását idézni: „A településhálózat az Árpád-kor folyamán jelentős átalakulásokon ment át: a szórt telepnyomokból a társadalmi-gazdasági átalakulások következtében létrejött a nagyobb lélekszámú, stabil falvak hálózata.” A mintegy egy-másfél évszázadon keresztül egyhelyben álló Kána falu már egyértelműen e „stabil falvak” közé tartozott.

háznépes Ártánd és a 140 háznépes Hortobágy az oklevelekben adatolt formáikban semmiképpen sem lehettek azonosak az általunk a régészeti anyag alapján megismert, illetve megismerhető egyes falvakkal. Neveik alatt minden bizonnyal több, a régészeti emlékanyagban faluként azonosítható település, illetve szórt vagy tanyaszerű telep együttesét kell érteni, amelyek valamilyen okból (de nem feltétlenül azért, mert „*még nem es[tek] szét kisebb településekre*”¹²⁶) a „nyilvántartásokban” egy egységnek, egy településnek számítottak.¹²⁷ Még ha számunkra ma már nem is tűnnek annak tárgyi lenyomataik alapján. Hadd utaljak itt egyetlen, talán használható példára: Kovalovszki Júlia dobozi terepbejárásai során egymástól 1–2 km-nyi távolságban 5, részben egy időben álló Árpád-kori település nyomát tudta megfigyelni, amelyek közül háromnak az Árpád-kor után nem volt folytatása, míg a másik kettő, Alsó- és Felső-Doboz¹²⁸ megérte a késő középkort is.¹²⁹ Kovalovszki mindezek alapján úgy vélte, hogy amint a 13. században Tömörd határában további 3 települést említettek ugyanazon név alatt, úgy a dobozi Árpád-kori települések is összefoglalóan Doboz név alatt szerepelhettek.¹³⁰ Igen valószínűnek kell tehát tartanunk, hogy a 11. század végén Ártánd és Hortobágy néven említett nagy háznépszámú „falvakat” is legalább 4–8, egymástól kisebb-nagyobb távolságokra lévő „települési egység”, azaz falu, illetve „szórt” és/vagy

¹²⁶ Lásd fent a 96. jegyz.

¹²⁷ Érdemes itt egy megjegyzés erejéig utalni LASZLOVSZKY 1986c, 20–21. kutatására, amely szerint a garamszentbenedeki oklevélben a Szolnokhoz közeli „*Pelu terra*”-ként eladományozott terület „egy jellegzetesen korai, esetünkben nyilván XI. századi nagy kiterjedésű földbirtok volt, amelyet viszonylag pontosan körülhatároltak, és később területén több település is létrejött, illetve több falu határrészét képezte. A késő középkori oklevelek kiállítói nyilván ezért próbálták meg azonosítani azokkal a településekkel, amelyek saját korukban más néven, de ugyanazon a területen helyezkedek el. Így természetes, hogy több ilyen falu is volt.” (Kiemelés az eredetiben.) Az viszont – látva a Kengyel falu körül mutatkozó Árpád-kori településnyom-sűrűséget (vö. uo. 18.) – egyáltalán nem zárható ki, hogy ezen a viszonylag jelentős területen nem több, régészeti önálló településnek értelmezhető Árpád-kori telepnyom is található. Arra nézve, hogy a régészeti ismert jelenségek az írott forrásokban nem mindig úgy jelennek meg (vagy nem is jelennek meg), ahogy a modern kutató várná, más területről is idézhető példa, vö: ENGEL 1987 (2007) fejtegetéseit. Köszönöm Péterfi Bencének és Lakatos Bálintnak, hogy e tanulmányra felhívták figyelmemet.

¹²⁸ Az ilyen névkettőzésekkel különváló településekre lásd SZABÓ 1966, 119–126.

¹²⁹ KOVALOVSZKI 1964, 126–127. 55. ábra.

¹³⁰ KOVALOVSZKI 1964, 127. 12. jegyz.

tanyaszerű település,¹³¹ valamint az ezekhez tartozó temetők „konglomerátumaként” lehetne azonosítani a régészeti emlékekanyagban. Mégpedig, amint azt Hortobágy határainak leírása alapján sejthetjük, nem is mindig túl nagy területen.¹³² Tegyük hozzá itt mindjárt: a korabeli közlekedési és termelési viszonyokat ismerve még a „költözködő falvak” rendszerében sem lett volna célszerű a teljes lakosságnak egyetlen településen koncentrálnia egy 15–25 km²-es területen. Nem véletlen, hogy a servus-munkaerővel dolgoztató, kisebb-nagyobb méretű prédiók egy része is a valódi falvak közelében, azok határában alakult ki „a határ távolabbi részének művelésére.”¹³³ Márpedig Hortobágy esetében a százdi alapítólevél az eladományozott javak között 104 mansionyi servust említ, amelyek minden valószínűség szerint legalább részben feltehetőleg – önállóan állva vagy az egyes kisebb „falvak” részét képezve – prédió-szervezetben¹³⁴ működtek. (Nem elképzelhetetlen, hogy a korban a Hortobágy kapcsán felsorolt 140 háznépnyi lakost éppen a gazdasági szervezet rendszerére miatt tartották egy településhez tartozónak.) A nagy háznépszámokat látva kérdésként merülhet fel továbbá, hogy ez a 104 mansionyi servus jelenthetett-e demográfiai különbséget a 20 magyar és 10 besenyő lovas – az oklevélben említett szabadok – „háznépeivel” szemben, azaz, hogy a

¹³¹ LASZLOVSZKY 1968a, 137. a következőképpen jellemzi a tanyaszerű települések egy csoportjának elhelyezkedését, ill. régészeti megjelenését: „Általában a vízparton elhelyezkedő, gyakran falvak között láncszerűen húzódó kis kiterjedésű leletcsoportosulások, amelyek nyilván egy-egy kis telepet jelentenek. Távolságuk legkevesebb 50 m, de gyakran több száz méterre vannak egymástól.”

¹³² Ugyan LASZLOVSZKY 1986a, 138. szerint habár „Felmerül annak a lehetősége, hogy a kis telepek együttesen, vagy esetleg együtt alkotnának egy települést. (Ebben az esetben települési egységről lenne szó, nem pedig arról, hogy ezek a falu határában helyezkednek el.)”, mégis úgy vélte, hogy „Ílyen értelemben ezt az elképzelést [...] kizárhatjuk”, és nem érdemes 5–6 km-en „elhúzódó” falvakkal számolni. Annak ellenére, hogy abban igaza van, miszerint ezek a „településkonglomerátumok” nem tarthatóak egy települési egységnek, mégis, éppen a Hortobágyhoz hasonló példák arra utalnak, hogy a korabeli gondolkozásban valamilyen okból néha több, számunkra önálló településeként (falvakként, illetve tanyaszerű telepekként) megjelenő egységet egyetlen név alatt egyetlen faluként kezelték (még ha azok funkcionálisan nem is akként működtek). Később (LASZLOVSZKY 1986a, 147.) maga is megjegyzi, hogy e kis településeknek sokszor nem is alakult ki önálló nevük – így nyilvánvalóan a „nyilvántartásokban” is ahhoz a faluhoz köthették őket, amelynek a határában álltak.

¹³³ LASZLOVSZKY 1986a, 146. Egy ilyen, a 12–13. sz.-ban két-három „generáció” által lakott, három-négy házból álló, „tanyaszerű” „prédió” azonosítására lásd RINGER–SZÖRENYI 2011 vizsgálatát.

¹³⁴ A prédióokra lásd SZABÓ 1966, 47–51. különösen 48. (a falu részét képező prédióokról).

szolgai állapotból adódó családalapítási és -fenntartási nehézségek hozzájárultak-e a szolgaháznépek magas számához. Erre nézve konkrét adatokkal ugyan a korból nem rendelkezünk, de annyi bizonyos, hogy – amint arra Bolla utalt – a servusok közötti házasság és így a családtagok számának növelése a tulajdonos elemi érdekének tartható a tulajdon megőrzése, illetve gyarapítása okán. Másrészt viszont a szolga és a szabad közötti házasság jogi szempontból a szabadok számára előnytelen, így lehetőség szerint kerülendő volt. Ráadásul a már létező servus-családok megbontására is ismerünk példákat.¹³⁵ E jelenségek a szerény vagyoni helyzettel egyetemben a servus népesség dinamikus demográfiai növekedése ellenében ható tényezők lehettek.

A kérdések, avagy az „egyenletben” szereplő ismeretlenek számát még hosszan lehetne szaporítani. Szorítkozzunk azonban itt annak a ténynek a rögzítésére, hogy jelen ismereteink szerint az írott forrásokban „nagy” településként jelzett, 50 háznép feletti lakosságot magukba foglaló 11. századi falvakat leginkább több, a valóságban települési egységként működő, a régészeti anyagban „faluként”, „szórt településként”, illetve „tanyaszerű településként” értelmezhető jelenségek csoportjaként képzelhetjük el. A régészeti anyagban megjelenő „falvak” temetőik méretei alapján inkább az írott forrásokban feltűnő „kis” falvakkal vethetők össze, de még a legnagyobb sírmezők alapján sem következtethetünk a 30–40 háznépes „közepes” falvaknál nagyobb egykori településekre. Tegyük hozzá itt mindjárt: a tanyaszerű települések ezeknek a „kis” és „közepes” falvaknak a határaiban is ott álltak, így a „nagy” temetők népét sem feltétlenül kell minden esetben egyetlen „települési egység” keretei között lakó közösségeknek elképzelnünk. A települési kép és a lakosság szórtsága ezekben az esetekben is minden bizonnyal érvényesült. Arra, hogy a „kis” és „közepes” méretű „települési egységek” csoportjai milyen szervezési, jogi vagy éppen történeti okok következtében szerepelnek esetenként egy név alatt „nagy” falvakként az oklevelekben, csak hipotetikus válaszok adhatók. Az azonban világos, hogy az adományozó által „nagy” falvakként kezelt „településcsoportok” összes lakója nem temetkezett egyetlen temetőbe, nem lakott egy helyen, legfeljebb a több „faluk” által épített templomokat látogatták közösen – már amennyiben nem olyan távolságra laktak azoktól, hogy Szent László I. törvénykönyvének 11. cikkelye engedélyezte szá-

¹³⁵ BOLLA 1998, 84–85.

mukra, hogy falvanként csak egy-egy személy vegyen részt a vásár- és ünnepnap i istentiszteleteken.¹³⁶

Arra nézve, hogy az írott forrásokban „kis”, illetve „közepes” falvanként megjelenő, egymástól kisebb-nagyobb távolságra lévő, és határaikban esetenként ugyancsak tanyaszerű telepekkel rendelkező települések önálló temetőket tartottak-e fenn a templom körüli temetkezések általánossá válása előtt, avagy gyakori lehetett, hogy több, esetleg egymásból kiváló kisebb település egymással rokoni kapcsolatban is álló lakói továbbra is egyazon temetőben – a családi sírsorokat folytatva – helyezték családtagjaikat végső nyugalomra,¹³⁷ csak jóval hipotetikusabb választ tudunk adni. A magam részéről valószínűnek tartom, hogy mindkét típus, azaz mind az egy település–egy temető, mind pedig a több település–egy temető felállás ismert lehetett, még ha ma már nincs is mód e jelenségek szétválasztására. Nem lehetetlen ugyanakkor, hogy az előttünk nagy sírszámúként megjelenő 10–11. századi temetők egy része éppen annak köszönheti jelentős sírszámát, hogy nem egyetlen faluközösség használta azokat, vagy éppen részben „mesterségesen” szervezett, „összetelepített, [...] felülről formált munkaközösségek”¹³⁸ hagyták egyes esetekben azokat maguk után. Ugyanakkor a skála másik végére pillantva azt is láthatjuk a 11. századi oklevelekben időnként fel-feltűnő, már leginkább csak határjelekként szolgáló magányos temetkezéseket és kis temető-kezdeménye-

¹³⁶ ZÁVODSZKY 1904, 11.

¹³⁷ Habár a néprajzi példák használatával kapcsolatban a László Gyula által követett módszerek sok esetben problematikus voltát felismerő hazai honfoglalás koros régészeti kutatás az utóbbi időben joggal inkább tartózkodó állásponton van, mégis érdemes itt egy néprajzi jellegű esettanulmányt elővezetni. Ez persze nem bír semmiféle igazolással a 10–11. sz.-i viszonyokra vonatkozóan, de annyit jelez, hogy hasonló szokások létezésével akár abban az időben is számolni lehet. A Timaffy László által vizsgált 18–20. sz.-i szigetközi temetkezéseknél kimutatható volt, hogy a falvakból kiváló és új, kisebb településekre, ill. tanyákra kiköltöző lakosok még legalább 100 évig visszashállították a halottakat az új lakhelyüktől 5–6 km távolságban fekvő kibocsátó faluba, ahol az adott nagycsalád által használt temető részben helyezték őket örök nyugalomra. E szokásukkal csak 1892-ben hagytak fel, miután egy ilyen – csónakkal közlekedő – „temetési menetet” ért baleset után a hatóságok erre rákényszerítették őket. Az immáron az „új” településen nyitott új temetőben is megtartották ugyanakkor kezdetben a nagycsaládi rendet, amely csak az 1910–1920-as években veszítette el jelentőségét. Volt azonban olyan közeli település, ahol ez a rendszer az 1950-es években még élő volt; vö. TIMAFFY 1960, 167–171. A tanulmányra Szőke Béla Miklós (MTA BTK RI) hívta fel a figyelmem, segítségét e helyütt is köszönöm!

¹³⁸ BOLLA 1998, 147.

ket¹³⁹ szemlélve (amennyiben nem korábbi vagy kortárs „pogánysírokról” van szó), hogy nem mindenki tartotta szükségesnek a falu/falvak által használt közös temetők végső nyughelyként való választását.

S hogy mindezen településrégészeti és településtörténeti kérdések miért foglalkoztatják e sorok elsősorban a 10. századi temetkezések kutatása iránt érdeklődő szerzőjét? Magánvéleménye ugyanis, hogy az általánoságban – a pontosabb datálást lehetővé tevő támpontok hiányában – a 10. század első kétharmadára keltezett „klasszikus honfoglalás kori” leletanyaggal jellemezhető kis (5–15–25–40 stb.) sírszámú, Kovács László szóhasználatában ún. „szállási” temetők és a nagyobb, illetve nagy sírszámú „falusi” temetők¹⁴⁰ között a különbséget nemcsak az egyes temetőtípusokat hátrahagyó lakosság számbeli különbsége, hanem a használati idő igen eltérő volta is okozza. Mai ismereteink, illetve keltezési módszereink alapján igazolhatatlan, mégis igen valószínű, hogy az egyes, kényszerűen a 10. század első kétharmadára, vagy éppen a 10. századra keltezett kis sírszámú „szállási” temetők többsége valójában ezen időintervallumon belül csak igen rövid ideig (néhány évig, illetve egy–két évtizedig) lehetett használatban. Az azokat – illetve egy részüket – hátrahagyó egyes közösségek pedig ugyan minden bizonnyal valóban kisebbek voltak, mint az egyes 10–11. századi falvakban lakó népességek, a számbeli különbség mégsem lehetett akkora, mint azt a „kis (néhány tíz síros) temető” *versus* „nagy (több száz síros) temető” félrevezető, mondhatnánk: optikai csalódást okozó szembeállítás sugallja.¹⁴¹ Márpedig ez az optikai csalódás az egyik (és hangsúlyozottan *csak az egyik*) alapja a nagyszámú késő avar kori (8. századi) lakosság – eltűnő avarok a 9. században – kisszámú 10. századi (honfoglalás kori) lakosság – nagyszámú Árpád-kori népesség képzeté-

¹³⁹ KRISTÓ 1981.

¹⁴⁰ A „szállási” és a „falusi” temetők elkülönítésére lásd Kovács 2013. tanulmányát. A nyomdában lévő kézirat ismeretéért itt is köszönetemet szeretném kifejezni a szerzőnek! Tanulmányát már csak az utolsó korrektúra idején vehettem kézbe, így eredményre nem tudtam részletesebben támaszkodni.

¹⁴¹ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a használati idő eltérő volta semmiképpen sem lehet egyedüli magyarázat a 10. sz.-i, „klasszikus honfoglalás kori” leletanyaggal eltemetetteket magukba fogadó kis sírszámú temetők problematikájára. A nem egyszer igen eltérő nemi arányokkal jellemezhető temetők (az esetek többségében erős férfitöbbslet, kisebb részében erős nőttöbbslet a jellemző, míg az igazán kiegyensúlyozott nemi arányokat felmutató ilyen sírmező kevesebb) kérdéskörének körültekintő, megalapozott következtetésekre vezető vizsgálatát ma még számos tényező (nem teljesen feltárt, ill. részleteiben elpusztult temetők sora, a fizikai antropológiai vizsgálatok gyakori hiánya, meggyökeresedett történeti koncepciók stb.) nehezíti.

nek. Erre mutatnak egyébként a viszonylag kisebb sírszámú, de már a 10. század első évtizedeiben elinduló és a 11. századba csak ritkán belenyúló (a temetkezési rítus alapján sok szállal a magyarokhoz köthető) falusi temetők is.¹⁴² Részben ide kapcsolódik (szintén a szerző magánvéleményeként) az is, hogy a magyar honfoglalással a Kárpát-medencébe érkezett népesség, illetve az általuk a Kárpát-medencében talált lakosság problematikájának jobb megértéséhez előbb-utóbb figyelembe kell majd venni a 11. századi törvényekben teljesen kifejtett állapotában – sőt, Szent István korától Szent László, illetve Kálmán koráig már „felpuhuló” formájában¹⁴³ – megjelenő servus jogállású népességet mint társadalmi jelenséget. Nehezen hihető ugyanis, hogy ezen uruk által vagyontárgyként kezelt szolgák mind a kalandozások során a Kárpát-medencébe hurcolt népesség leszármazottai lennének, illetve az általánosságban hivatkozott „államszervező harcok” nyomán lesüllyedt közszabadok közül kerültek volna ki, és állnának előttünk Szent István törvényeiben teljes „vérteztükben”. Pontosabban teljesen alávetett státuszukban. Származásuk utóbb nevezett „forrása” már csak azért is kérdéseket vet fel, mert a 11. századi folyamatok alapján éppen azt láthatjuk, hogy az anyagi lehetőségeik beszűkülése következtében szabadságukat feladni kényszerülő szabadok szolgai státuszba történő belépése éppen a servus státusz differenciálódásának irányába ható tényező lehetett. Ám ha a honfoglaló magyarok és az általuk a Kárpát-medencében talált, általában avarként meghatározott népesség viszonyát nem pusztán a „közös steppei kultúra” jegyében egymásra találó testvérnépekéként szemléljük, talán világosabb képet kaphatunk azokról a 10. században lezajló társadalmi folyamatokról is, amelyek eredményeit Szent István törvényeiben írásban rögzített formában tanulmányozhatjuk.

¹⁴² Hogy csak néhány példát említsek: a Sárbogárd–Tringer-tanya lelőhelyen feltárt 100 síros temető (ÉRY 1967–1968) a régről ismert, alaposan elemzett sírmezők közé tartozik, míg a Sárrétudvari–Hízóföldön megmentett 262 síros (NEPPER 2002, 296–389.) vagy a Homokmégy–Székesen feltárt 215 síros (bár eredetileg minden valószínűség szerint 250–270 temetkezést magába foglaló) temető (GALLINA 2000) részletes kiértékelésre vár. E temetőtípus részletes értékelését nyújtja: KOVÁCS 2013.

¹⁴³ Lásd BOLLA 1998, 15–27. elemzését.

BIBLIOGRÁFIA¹⁴⁴

- BAKAY 1978 BAKAY Kornél: *Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén* [*Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung*]. Szentendre, 1978 (Studia Comitatus 6.).
- BÁLINT 1991 BÁLINT Csanád: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Budapest, 1991 (Studia Archaeologica 11.).
- BENCZE 1999 BENCZE Zoltán: Beszámoló a Rákospalota–Újmajor területén 1995–1997 között folytatott régészeti feltárások középkori eredményeiről. In: BENCZE Zoltán – GYULAI Ferenc – SABJÁN Tibor – TAKÁCS Miklós: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Budapest, 1999 (Monumenta Historica Budapestinensia 10.), 9–72.
- BIALEKOVA 1958 Darina BIALEKOVA: Záchranný výskum slovenských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, okr. Šurany [Rettungsgrabung von slawischer Siedlung in Nitriansky Hrádok und Bešeňov, Bez. Šurany]. *Slovenská Archeológia* 6(1958), 388–405.
- BOLLA 1998 BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon*. 2. kiad. Budapest, 1998.
- BÓNA 1984 BÓNA István: Bemerkungen zum 1. Band des Werkes: Das landnahme- und früharpadenzeitliche Fundmaterial Ungarns. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36(1984), 283–294.
- ČILINSKÁ 1989 Z. ČILINSKÁ: Bešeňov. In: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia*. I. zväzok, 1. časť. Bratislava, Hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Red. P. ŠALKOVSKÝ. Nitra, 1989, 240–243.

¹⁴⁴ Kötetünk többi tanulmányától eltérően – a szerző szándékát tiszteletben tartva és a régészettudományi hivatkozási gyakorlat jellegzetességét figyelembe véve – []-ben a felsorolt szakirodalmi tételek címei után a tétel részét alkotó idegen nyelvű összefoglaló címét, ill. a sorozatoknál az évfolyam után a tényleges megjelenési évet is közöljük. (A szerk.)

- DANI 1999 DANI János: Polgár, Kenderföld. *Régészeti Kutatások Magyarországon 1999* [2002], 240–241.
- DANI–SZABÓ 2000 DANI János – V. SZABÓ Gábor: Polgár, Kenderföldek, Majoros-tanya. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2000* [2003], 192–194.
- ENGEL 1987 (2007) ENGEL Pál: Töprengések az Árpád-kori sánctárazak problémájáról. *Műemlékvédelem* 31(1987), 1. sz., 9–14. Másodközlése: *Castrum* 6(2007), 11–18.
- ÉRY 1967–1968 K. ÉRY Kinga: Reconstruction of the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Antropological Data [A sárbogárdi 10. századi közösség rekonstrukciója régészeti és embertani adatok alapján]. *Alba Regia* 8–9(1967–1968), 93–147.
- FODOR 2002 FODOR István: Changes in the Hungarian Economy during the Tenth Century. In: *The First Millennium of Hungary in Europe*. Ed. PAPP Klára, BARTA János. Debrecen, 2002, 18–37.
- FODOR 2003 FODOR István: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában (Előzetes közlemény) [Churchyards from the Árpadian Period (11th–13th centuries) at Hajdúdorog, Preliminary report]. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk. RITOÓK Ágnes, SIMONYI Erika. Budapest, 2003 (Opuscula Hungarica 6.), 197–212.
- FÖLDES 1983 FÖLDES László: „Telkek” és költözködő falvak az Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok)*. Szerk. TÓKEI Ferenc. Budapest, 1983, 327–348.
- FÜGEDI 1992 FÜGEDI Erik: *A középkori Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, 1992 (Történeti demográfiai füzetek).
- FÜLÖP 2000 FÜLÖP Gyula: Régészeti kutatások [Archäologische Forschungen]. *Alba Regia* 29(2000), 173–182.
- FUSEK 1989 Gabriel FUSEK: Dvory nad Žitavou. In: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. sto-*

- ročia. I. zväzok, 1. časť. Bratislava, Hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Red. P. ŠALKOVSKÝ. Nitra, 1989, 248–250.
- GALLINA 2000 GALLINA Zsolt: *Honfoglalás kori köznép temetője Homokmégyen*. Kalocsa, 2000.
- GYÖRFFY I, III–IV GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. A–Cs. III. H–K. IV. L–P. Budapest, 1963, 1987, 1998.
- GYÖRFFY 1963 GYÖRFFY György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Szerk. KOVACSICS György. Budapest, 1963, 45–62.
- H. GYÜRKY 1996 H. GYÜRKI Katalin: *A Buda melletti kánai apát-ság feltárása [Die Freilegung der Kánaer Abtei bei Ofen]*. Budapest, 1996.
- HABOVŠTIAK 1961 Aloiz HABOVŠTIAK: Príspekov k poznaniu našej nížinnej dediny v XI.–XIII. storočí [Ein Beitrag zur Erkenntnis unseres Tieflanddorfes im XI.–XIII. Jahrhundert]. *Slovenská Archeológia* 9(1961), 451–482.
- HAJDÚ–SZ. MÁTHÉ 1996 HAJDÚ Zsigmond – SZ. MÁTHÉ Márta: Polgár – 1–34. sz. lelőhely (Pap tanya), 2–33. sz. lelőhely (Hajdú-Bihar m.). *Régészeti Füzetek Ser. I. No. 47* (1996), 21–22.
- HANULIAK 1989 Milan HANULIAK: Žikava. In: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia*. I. zväzok, 1. časť. Bratislava, Hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Red. P. ŠALKOVSKÝ. Nitra, 1989, 236.
- HANULIAK 1989a Milan HANULIAK: Tesárske Mlyňany, časť Tesáre nad Zitavou. In: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia*. I. zväzok, 1. časť. Bratislava, Hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Red. P. ŠALKOVSKÝ. Nitra, 1989, 229–230.
- HANULIAK 1994 Milan HANULIAK: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia*. (Archeologicko-historické vyhodno-

- tenie) [Gräberfeld aus dem 10.–11. Jh. in Malé Kosi-
hy]. Nitra, 1994.
- HANULIAK–KUZMA–
ŠALKOVSKÝ 2002 Milan HANULIAK – Ivan KUZMA – Peter ŠALKOVSKÝ: *Mužla–Čenkov. Osídlenie z 9.–12. storočia*. Nitra, 2002 (Materialia Archaeologica Slovaca 10.).
- ÍRÁSNÉ MELIS 1975 ÍRÁSNÉ MELIS Katalin: Középkori falvak Pest határában [Mittelalterliche Dörfer in der Gemerkung von Pest]. *Archaeologiai Értesítő* 102(1975), 224–243.
- ISTVÁNOVITS 2003 ISTVÁNOVITS Eszter: *A Rétköz honfoglalás- és Árpád-kori emlékanyaga* [Das ladnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz]. Nyíregyháza, 2003 (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. / Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2.).
- KISS 1983 KISS Attila: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei*. Budapest, 1983.
- KISZELY 1987 KISZELY István: A temető embertani vizsgálata. In: SZÓKE Béla Miklós – VÁNDOR László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője* [Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló]. Budapest, 1987 (Fontes archaeologici Hungariae), 157–188.
- KÖTELES-SZÓKE 2013 KÖTELES-SZÓKE Melinda: *A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. (Szempontok interpolált okleveleink nyelvészeti vizsgálatához)*. (Doktori (PhD-) értekezés, Debreceni Egyetem) Debrecen, 2013.
- KOVÁCS E. 2010 Kovács Eszter: 28. Budapest, XVII. ker., Péceli út 197., Hrsz.: 134747. *Aquincumi Füzetek* 16(2010), 201–202.
- KOVÁCS 1984 Kovács László: Zur ersten Publikation einer neuen Veröffentlichungsreihe. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36(1984), 271–281.
- KOVÁCS 1986 Kovács László: A Tiszalúc–sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 11. századi magyar temető (előzetes jelentés) [Der ungarische Friedhof von Tiszalúc–Sarkadpuszta (Kom.

- Borsod-Abaúj-Zemplén) aus dem 11. Jh. Vorbericht]. *Archaeologiai Értesítő* 113(1986), 218–223.
- KOVÁCS 1997 Kovács László: *A kora Árpád-kori pénzverésről. Éremtani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érmeiről* [Über die ungarischen Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I. (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken]. Budapest, 1997 (*Varia Archaeologica Hungarica* 7).
- KOVÁCS 2006 Kovács László: *A magyarhomorog-könyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről* [Coins from the Hungarian common cemetery of Magyarhomorog-Könyadomb from the tenth–twelfth century]. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. Szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix. *Studia Caroliensia* 7(2006), 215–248.
- KOVÁCS 2013 Kovács László: *A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat*. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk. RÉVÉSZ László, WOLF Mária. Szeged, 2013 (*Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 2.), 495–587.
- KOVALOVSZKI 1964 KOVALOVSZKI Júlia: *A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások* [Die Dorfausgrabungen von Dobož und Bashalom aus der Arpadenzeit]. *Folia Archaeologica* 16(1964), 125–143.
- KRISTÓ 1981 KRISTÓ Gyula: *Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben*. *Acta Historica* 71(1981), 21–28.
- KRISTÓ 1997 KRISTÓ Gyula: *Magyarország lélekszáma az Árpád-korban*. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millicentenáriumi előadások*. Szerk. KOVACSICS József. Budapest, 1997, 35–65.

- KUBINYI 1997 KUBINYI András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* Szerk. KOVACSICS József. Budapest, 1997, 93–110.
- LÁSZLÓ 2004 LÁSZLÓ Orsolya: Kérdések és feladatok a kánai temető antropológiai feldolgozásával kapcsolatban. Questions and tasks in connection with the anthropological analysis of the Kána cemetery. In: TEREI György: Előzetes jelentés a Kőérberek–Tóváros-lakópark területén folyó Árpád-kori feltárásáról. Preliminary report on the excavation of a village from the Árpadian Period on the territory of the Kőérberek–Tóváros residential district. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2004 [2005], 58–60.
- LASZLOVSZKY 1982 LASZLOVSZKY József: Karámok Árpád-kori falvainkban. Talajfoszfát-analízis alkalmazása az árkok szerepének meghatározásánál [Pferche in unseren arpadenzeitlichen Dörfern. Anwendung der Bodenphosphatanalyse bei Bestimmung der Gräben]. *Archaeologiai Értesítő* 109(1982), 281–285.
- LASZLOVSZKY 1986a LASZLOVSZKY József: Tanyaszerű települések az Árpád-korban [Farm-steads in the Arpadian-Age]. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* Szerk. NOVÁK László, SELMECZI László. Nagykőrös, 1986 (Acta. Az Arany János Múzeum Közleményei 4.), 131–151.
- LASZLOVSZKY 1986b LASZLOVSZKY József: Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit. (Arpadenzeitliche Siedlung auf der Mark von Kengyel). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38(1986), 227–255.
- LASZLOVSZKY 1986c LASZLOVSZKY József: „Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur Tiza” (Adatok az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél helyneveinek lokalizációjához) [Contributions to the localization of place-names in the deed of Garamszentbenedek from 1075]. *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 1(1986), 9–24.

- MEDGYESI 1993 MEDGYESI Pál: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában (Előzetes jelentés) [Ein Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert in der Gemarkung von Sarkadkeresztúr. Vorläufiger Bericht]. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31(1991–1992) [1993], 487–511.
- MÉRI 1952 MÉRI István: Beszámoló a Tiszalök–rázompusztai és Túrkeve–mórici ásatások eredményeiről I. [Otčet o raskopkah v Tissalök–Rasompusta]. *Archaeologiai Értesítő* 79(1952), 49–67.
- MÉRI 1962 MÉRI István: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban [Angaben zur Siedlungsform der arpadenzeitlichen ungarischen Dörfer]. *Archaeologiai Értesítő* 89(1962), 211–219.
- MÉRI 1970 MÉRI István: Árpád-kori falusi gabonaörlő és kenyérsütő berendezések (Rekonstrukciós kísérlet kiállítási makett készítéséhez) [Einrichtungen zum Getreidemahlen und Brotbacken aus dem X.–XIII. Jh. in Ungarn. Rekonstruktionsversuche zur Anfertigung von Ausstellungsmacketten]. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* (1969–1970) [1970], 69–84.
- MESTERHÁZY 1974 MESTERHÁZY Károly: Polgár története a népvándorlás és a honfoglalás korában (Germánok, avarok, honfoglaló magyarok). In: *Polgár története*. Szerk. BENCSIK János. Polgár, 1974, 23–40.
- MESTERHÁZY 1980 MESTERHÁZY Károly: *Nemzeti szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest, 1980.
- MESTERHÁZY 1984 MESTERHÁZY Károly: Kiss A., Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 111(1984), 287–289.
- MESTERHÁZY 1990 MESTERHÁZY Károly: Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben [Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10.–11. Jahrhundert]. *Archaeologiai Értesítő* 117(1990), 50–57.
- MESTERHÁZY 2011 MESTERHÁZY Károly: Lelőhelyek A-tól Z-ig. In: *„Fél évszázad terepen”*. Tanulmánykötet Torma Ist-

- ván tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Szerk. KŐVÁRI Klára, MIKLÓS Zsuzsa. Budapest, 2011, 303–326.
- MORAVCSIK 1984 *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Kiad., ford., jegyz. MORAVCSIK Gyula. Budapest, 1984.
- MRT 2 *Magyarország régészeti topográfiája [Archaeological sites of Hungary].* 2. köt. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Szerk. ÉRI István. Budapest, 1969.
- MRT 6 *Magyarország régészeti topográfiája [Archaeological sites of Hungary].* 6. köt. Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. Szerk. TORMA István. Budapest, 1982.
- NÉMETH 1997 NÉMETH Péter: *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza, 1997.
- NEPPER 2002 M. NEPPER Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei.* I–II. köt. [Grabfunde von Komitat Hajdú-Bihar aus den 10.–11. Jh. I–II.]. Budapest–Debrecen, 2002 (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.).
- RÁCZ 2010 RÁCZ Tibor Ákos: *Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalán [Characteristics of the Structure of Árpadian-Era Settlements in Pest County. Investigations along the Line followed by M0 Motorway and the Highway 4 Bypass].* In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon [Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary].* I. köt. Szerk. BENKŐ Elek, Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010, 69–79.
- RÁCZ–TARI 2011 RÁCZ Tibor Ákos – TARI Edit: *Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák régészeti terepbejárások és feltárások alapján.* In: *„Fél évszázad terepen”. Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából.* Szerk. KŐVÁRI Klára, MIKLÓS Zsuzsa. Budapest, 2011, 53–76.

- REJHOLCOVÁ 1995 Maria REJHOLCOVÁ: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storčie)*. Katalóg. Nitra, 1995.
- RÉVÉSZ 1997 RÉVÉSZ László: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba–Erzsébethelyen [Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba–Erzsébet-hely]. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3(1997), 169–195.
- RÉVÉSZ 2000 RÉVÉSZ László: Hitelesítő ásatás a tuzséri honfoglalás kori temető területén [Nachgrabung im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tuzsér]. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 42(2000), 7–32.
- RÉVÉSZ 2008 RÉVÉSZ László: *Heves megye 10–11. századi temetői* [Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert]. Budapest, 2008 (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5.).
- RÉVÉSZ 2011 RÉVÉSZ László: 11. századi temető Karcsa–Kormoskán (Gräberfeld des 11. Jahrhunderts in Karcsa–Kormoska). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologia* 12(2011), 529–558.
- RINGER–SZÖRÉNYI 2011 RINGER István – SZÖRÉNYI Gábor András: Árpád-kori település feltárása Pácín határában. In: *Sötét idők falvai*. 2. köt. Szerk. KOLOZSI Barbara, SZILÁGYI Krisztián Antal. Debrecen, 2011, 499–517.
- SZABÓ 1966 SZABÓ István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest, 1966.
- SZABÓ 1975 SZABÓ János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában II. A település [Poselenie i mogil'nik épohi Arpadov v okrestnostâh derevni Sarud, II]. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 13(1975), 19–68.
- SZABÓ 1978–1979 SZABÓ János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege [Árpádenzeitliche Siedlung und ihre Friedhof in der Gemarkung von Sarud IV. Absolute und relative Chronologie des Friedhofes, Charak-

- ter des Friedhofes]. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 16–17(1978–1979), 45–136.
- SZEKERES–SZEKERES 1996 SZEKERES László – SZEKERES Ágnes: *Szarmata és XI. századi temetők Verusicson (Subotica–Azotara)*. Szabadka, 1996.
- SZŐKE 1955 SZŐKE Béla: Cserépbográcsaink kérdéséhez [K voprosu o naših glinânyh kotlah]. *Archaeologiai Értesítő* 82(1955), 86–90.
- SZŐKE–VÁNDOR 1987 SZŐKE Béla Miklós – VÁNDOR László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője [Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló]*. Budapest, 1987 (Fontes archaeologici Hungariae).
- SZŐKE–VÁNDOR 1996 SZŐKE Béla Miklós – VÁNDOR László: Balatonmagyaród–Felső Koloni dűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 47 (1996), 61.
- SZUROMI 2007 SZUROMI Szabolcs Anzelm: *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században [La discipline d’inhumation du XIIe et XIIIe siècle]*. Budapest, 2007.
- TAKÁCS 1996 TAKÁCS Miklós: Honfoglalás és korai Árpád-kori telepfeltárások az M1 autópálya nyugat-magyarországi szakaszán [Erschliessung von Siedlungen aus der Zeit der Landnahme und der frühen Arpadenzeit an der westungarischen Strecke der Autobahn M1]. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk. RÉVÉSZ László, WOLF Mária. Miskolc, 1996, 197–217.
- TAKÁCS 2009 TAKÁCS Miklós: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterungen zu zwei chronologischen Tabellen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60(2009), 223–252.
- TAKÁCS 2010 TAKÁCS Miklós: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között (The Researching of Árpadian Era [11th–13th centuries) Village-like Settlements in Hungary between 1990–2005]. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon [Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hun-*

- galy]. I. köt. Szerk. BENKŐ Elek, KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2010, 1–67.
- TEREI 2004
TEREI György: Előzetes jelentés a Kőérberek–Tóváros-lakópark területén folyó Árpád-kori falu feltárásáról. Preliminary report on the excavation of a village from the Árpadian Period on the territory of the Kőérberek–Tóváros residential district. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2004 [2005], 37–72.
- TEREI 2010
TEREI György: Az Árpád-kori Kána falu [Kána, a Village from the Árpadian Era (Twelfth–Thirteenth Centuries)]. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon [Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary]*. I. köt. Szerk. BENKŐ Elek, KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2010, 81–111.
- TIMAFFY 1960
TIMAFFY László: A nagycsaládi hagyományok a Szigetköz népi temetkezéseiben. *Arrabona* 2(1960), 167–175.
- TOČÍK 1971
Anton Točík: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei I. *Slovenská Archeológia* 19(1971), 135–276.
- TOMKA 1992
TOMKA Péter: Régészet és néprajz. Az interpretáció kérdései a temetkezési szokások tükrében [Archäologie und Ethnographie. Einige Fragen der Interpretation in der Forschung der Bestattungsgebräuche]. In: *Hiedelmek és szokások az Alföldön* I. köt. Szerk. NOVÁK László. Nagykőrös, 1992 (Acta. Az Arany János Múzeum Közleményei 7), 65–73.
- TRUGLY 1989
Alexander TRUGLY: Martovce. In: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia*. I. zväzok, 1. časť. Bratislava, Hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Red. P. ŠALKOVSKÝ. Nitra, 1989, 132.
- ZÁVODSZKY 1904
ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: a törvények szövegei*. Budapest, 1904.

Private Thoughts on the Relation between Cemetery, Settlement and Settlement History of Carpathian Basin in 10–11th centuries

The present paper seeks to establish the number of individuals and families residing in average 10–11th-century villages of the Carpathian Basin. Eleventh-century written testimonies (the deed of gifts of the Veszprém-völgy nuns; the deeds of Százd and Garamszentbenedek, etc.) refer to village communities formed by 6 to 140 households, though most of these written accounts testify the predominance of smaller villages (i.e. 6–30 households). Interestingly enough, however, the ‘large’ villages (50 to 140 households) appearing in the 11th-century deeds do not seem to agree with the archaeological record. Even the greater cemeteries from the 10–11th centuries do not house more than 1000 graves, except the burial ground excavated at Majs–Udvari rétek, which contained the bones of 1130 individuals. Using a very simple counting method it can be determined that a community of maximum 35 to 50 households buried their dead in the latter-mentioned cemetery (basing our estimation on a ‘5 or 7 individuals/household’ ratio). Other contemporary burial grounds suggest significantly smaller village communities (varying roughly between 5 and 25 households in average). The average ground-spaces of 11–12th-century parish churches (33 m²) likewise imply approximately 150 churchgoers (100 adults and 50 children) and thereby 20–30 families. On the other hand, it must be also born in mind that in the time of King Saint Stephan I (r. 997–1038) ten villages were obligated to build a parish church and in the 13–14th centuries approximately every third or fourth village could indulge oneself to erect own church edifice. The ‘large’ villages mentioned in the written sources therefore can hardly be fitted into the picture denoted by the material record. Neither did the excavations conducted at various contemporary settlements produce hints of such a settlement concentration which would correspond to the 120 households of 11th-century Ártánd or the 140 households of contemporary Hortobágy. On the contrary, the structure of early Árpáadian-age villages is generally scattered, partly caused by the open-air ovens, storage pits, etc., encircling

the sunken houses as well as the corrals and pens accommodating small- and large-bodied domestic animals inside the inhabited areas of villages. Moreover, between the real village-like settlements further small, nucleated (with one or two sunken houses) and scattered-type 'settlements' were also situated. Basing therefore my conclusions on the above considerations, I argue that the 'large' villages, and especially the ones with more than one hundred households, referred to in the 11th-century deeds should be visualised as a conglomerate of (three or four?) smaller village-like settlements, their cemeteries and further nucleated and scattered-type settlements between these village-like settlements (but inside the villages' administrative boundaries).